

УÆРÆСЕИЫ ФЕДЕРАЦИЙЫ НАУКÆ ÆМÆ АХУЫРАДЫ МИНИСТРАД
ЦÆГÆТ ИРЫСТОНЫ ХЕТÆГКАТЫ КЪОСТАЙЫ
НОМЫЛ ПАДДЗАХАДОН УНИВЕРСИТЕТ

Хозиты Идæ

ИРОН ИСТОРИОН-ГЕРОИКОН ЗАРÆДЖЫ ЖАНР

*Программæ æмæ методикон амындтытæ ирон
филологийы факультеты студенттæн*

Дзауджыхъæу 2020

81.2 Осет-922

Программæ арæст у ирон филологийы
Дисциплинаы нысан у ирон филологийы
адæмт историон æмæ культурон
кæнын æмæ историон зарæджы

Сфидар æй кодта ирон филологийы
факультеты методикон совет

Хозиты Идæ. Ирон историон-героикон зарæджы жанр:
Программæ æмæ методикон амындтытæ ирон филологийы
факультеты студенттæн. – Дзæуджыхъæу: ИПЦ СОИГСИ,
2020.-26 ф.

Сарæзта йæ – филологон наукæты кандидат,
доцент **Хозиты И.**

Рецензент – педагогон наукæты кандидат
доцент **Айларты З.**

Программæ арæст у ирон филологийы факультеты студенттæн.

Дисциплинаы нысан у ирон филологийы факультеты студентты сæ
адæмы историон æмæ культурон фæлтæрддзинад ахуыр кæнынмæ разæнгард
кæнын æмæ историон зарæджы фæрцы сæ эстетикон цæстæнгасыл æндавын.

81.2 Осет-922

© Хозиты И.Х., 2020
©ИПЦ СОИГСИ, 2020

Р А З Н Ы Х А С

Ирон адамы культурайы стыр бынат ахсы музыкалон – поэтикон сфалдыстад. Зарæг ссис ирон адæймаджы царды æмæ бæрзонд монцты æвдисæн. Мингай азты сæрты нæм æрхæццæ. Йæмæ æрхаста нæ рагфыдæлты фыццаг фæндыры тæнты зæлланг, нæ царды историон хабæрттæ.

Ирон музыкалон сфалдыстад хъæздэг у йæ алыхуызон жанртæй: мифологон, фæллойы æмæ бæрæгбæтты, историон æмæ лирикон зарджытæй, хъарджытæй. Уыдон нæм се ‘ппæт дæр æрхæццæ сты ирон курдиатджын кадæггæнджыты фæрцы.

Уалдай бæрзонд ирон адæмæн сты историон зарджытæ. Уыдонмæ хъусгæйæ цæстытыл ауайынц нæ фыдæлты царды хабæрттæ, ирон хъæбатырты удуæлдай тох сæрибары сæрвæлтау.

Ирон адæм кæд абон армьдзаг йеддæмæ не сты, уæд рагзаманты Уралай Хъырымы онг хæццæ кодтой йæ арæнтæ. X-XII æнусты нæрыд аланты стыр æмæ тыхджын паддзахады ном. Кæд нæ фыдæлтæ сæхæдæг никамæ лæбурдтой, уæддæр суанг IV æнусæй фæстæмæ æвзæрстой фыдбонтæ: ныккалдысты сыл хæддзугæнæг гунтæ, VII-IX æнусты – хазартæ æмæ араббæгтæ, XIII-XIV æнусты Чингис-хан, стæй та Къуылых-Тимуры æнæбасæтгæ æфсæдтæ. XV-XVIII æнусты ирон адæм хохы цъæссыты хъызæмарæй куы мардысты, уæд та сын сæ уæзæгыл барджын систы кæсгон къниæзтæ. XVI-XVII æнусты нæм лæбурдтой Иран, Турк æмæ Хъырымы хантæ. XIX æнусты райдиан рапарахат Уæрæсейы паддзахы колониалон политика, йæ фæстиуджытæй иу уыд – нæ фыдæлты иу хайы алыгъд Туркмæ. Гъе, æмæ уыцы историон цауты бындурыл æвзæрдысты ирон таурæгътæ æмæ хъæбатырон зарджытæ. Уыдон райгуырдысты адæмы зæрдæтæй, се ‘рвылбоны сагъæстæ æмæ бæллицтæй.

Хъæбатырон зарæджы сæйраг æууæлтæ сты рæстдзинад æмæ сæрибардзинадыл тох, æфхæрд æмæ ссæсты ныхмæ тох. Ирон адæм тæтæр-монголы тыхгæнджыты ныхмæ æвирхъау тохты састы бынаты куы баззадысты æмæ ма дзы чи аирвæзт, уыдон хæхты цъæссытæм сæхи куы

айстой, уæд райдыдтой сæ царды æвирхъау замантæ. Раст уыцы рæстæджы ирон адæмы бахъуыд, хъæбатырдзинадæй æххæст чи уыдаид æмæ адæмы сæ зын царды уавæртæй чи фервæзын кодтаид, ахæм нæртон хъæбатыры сæр.

Æлдæрттæ æмæ æддагон знæгты ныхмæ тохгæнджытæ кæддæриддæр уыдысты фæллойгæнæг адæмы сæрибардзинады идеал. Уарзтой сæ, сæрыстыр сæ уыдысты æмæ-иу сыл кодтой кады зарджытæ. Уыцы зарджытæ-иу ахæлиу сты комæй-коммæ, хъæуæй-хъæумæ, æппæт адæмæн-иу систы æмхуызон уарзон, æмæ сыл фæсивæд ахуыр кодтой лæгдзинадыл, Фыдыбæстæ уарзыныл, амыдтой сын се ‘фхæрæг тыхгæнджыты раз сæрыстыр уæвын, адæймаджы сæры кад бæрзонд æмæ сыгъдæг дарын, æмæ сæ сæр куы бахъæуа, уæд та æгады царды бæсты тохы быдыры амæлын.

Историон зарæг рæзы историон цауты бындурыл, ис ын йæхи историон рæстæг, географион бынат, æвдыст дзы цæуы бæрæг бæлвырд историон цау, кæнæ искацы хъæбатыр лæджы сгуыхт хабæрттæ. Историон-героикон зарджытæ сты иттæг цымыдисон сæ конкретон æмæ историон æцæгдзинадæй, ирдæй сæ зыны сæ историйы рæстæджы гакк, сæ фæзынды социалон конфликты аххосæгтæ, сæ дуджы комулæфт.

Зарæг фæзыны хъайтары мæлæты фæстæ, фæлæ ма ис æндæр дæнцæгтæ дæр, зæгъæм, сæ царды рæстæг зарджытæ скодтой Хъаныхъты Есейыл, Томайты Мæхæмæтыл, Цæлкъосты Гуыйманыл, Хæмыцаты Хæмыцыл, Хетæгкаты Къоста æмæ Плиты Иссæйыл.

Историон-хъæбатырон зарджытæ сты ирон адæмы уарзондæр зарджытæ. Нарты кадджыты æмрæнхъ хъæбатырон зарджытæн канд аивадон хуыз нæ уыд, фæлæ ма æххæст кодтой хъомыладон хæстæ.

Сахæтты дих:

Лекцитæ – 18 сах.

Практикон ахуыртæ – 18 сах.

ЛЕКЦИТЫ САХÆТТЫ ДИХ:

1. Историон зарæг – адæмы цард æвдисæг 2 сах.
2. Фыццаг историон зарæг «Задалески Нана» 2 сах.
3. Тæтæр-манголы æрбабырсты фæстиуджытæ ирон таурæгътæ æмæ зарджыты 2 сах.
4. Турк, Иран æмæ Хъырымы хантимæ тох адæмон сфæлдыстады 2 сах.
5. Уырыссаг-ирон ахастдзинæдтæ историон таурæгътæ æмæ зарджыты 2 сах.
6. Кæсгон къниазтимæ тохы мотивтæ историон зарджыты 2 сах.
7. Æлдæртты æмæ кæвдæсæрдты æхсæн тох адæмон сфæлдыстады 2 сах.
8. Уæрæсейы колониалон политика Кавказы æмæ йемæ баст историон зарджытæ 2 сах.
9. Абырджытæ æмæ мастисджытæ адæмон сфæлдыстады 2 сах.

ЛЕКЦИТÆ

1-аг темæ. Историон зарæг – адæмы цард æвдисæг. (2 сах.)

Зарæджы бынат ирон адæмы царды. Фыдæлтæй фæстæмæ зарæг уыд ирон адæмæн сæ уарзондæр аивад. Зарæгæй фидыдтой се ‘рвылбон, сæ куыст, се ‘гъдау, сæ бæрæгбон, сæ цин, сæ хъыг, сæ бæллиц. Зарæг сидт фæлтæрæй фæлтæрмаæ, æнусæй æнусмæ уæздандзинадмæ, сæрибар, амондджын цардыл тох кæнынмæ, тыхгæнджыты, тугцирты, бонджынты ныхмæ. Зарæг худт æнæуаг митыл, магусатыл, тæппудтыл, цагъардзинадæн чи быхсыдта. Зарæг кад кодта, адæмы, Фыдыбæстæйы сæрибардзинады сæрвæлтау йæ уд нывондæн чи хаста, уыцы æхсарджын хъæбатырæн.

Хъæздыг æмæ бæркаджын у ирон адæмы зарджыты къæбиц: фæллоуы, мифологон, уарзондзинады, чындзхæссыны, хъæлдзæг зарджыты жанртæ æмæ æнд. Уыдон тынг рагон сты. Цæуынц æмæ зæлынц фæлтæрæй фæлтæрмаæ, æнусæй æнусмæ.

Рагон сты канд жанртæ нæ, фæлæ ма, хицæн жанртыл цы зарджытæ арæзт æрцыд, уыдон дæр. Æрмæст тынг рагон не сты историон зарджытæ.

Иунаг историон зарæг дæр не ‘рхæццæ аланты дугæй, нарты кадджытæй фæстæмæ. Хъæбатыртæ куыннæ уыд, дунейыл æрдхæрæйнаг чи уыд, се ‘хсарæн æмбал кæмæн нæ уыд, нæ уыцы рагон фыдæлтæм – алантæм? Зарджыты куыннæ стаудтаиккой нæ номдзыд, не стыр фыдæлтæ сæ сахъгуырды бæрæгбонты, стæрты цæугæйæ?

Фæлæ аланты дуг куыд фæци, афтæ бамыр сты нæ хъæбатырты зарджытæ дæр. Ног историон фæзилæнтæ æмæ социалон-экономикон уавæртæ кодтой сæ кæнонтæ. Рагон хъæбатыры зарджыты мелодиты ирон адæм ардтой ног хъæбатырты нæмттæ. Чи зоны, Хазбийы, Бæтæйы фыртты, Кодзырты Таймуразы, Æфхæрдты Хасанæйы зарджыты мелодиты æндæр æмæ æндæр вариацитæ зæлыдысты алайнаг хъæбатырты номыл, уымæн æмæ зарæджы мелодитæн бирæ у сæ цæрæнбон. Уыдон хизынц иу дугæй иннæ дугмæ, рох нæ кæнынц.

Историон-героикон зарæг. Ирон адæмон зарджытæй æппæты популярондæр æмæ æхсæнадон-социалон миниуджытæй æппæты хайджындæр сты историон-героикон зарджытæ.

Уыдонæй бирæтæ сты, ивгъуыд рæстæджы ирон адæмы царды æцæг чи ‘рцыд, ахæм бæлвырд æмæ ахсджиаг цаутыл æмæ сæ æвдисынц раст, æцæг куыд уыдысты, афтæ.

Историон зарæг æмæ таурæгъ кæнынц æмдзу, кæрæдзийы æххæст кæнынц, афтæмæй.

Историон æмæ тохы зарджытæ цы адæмон геройтыл конд сты æмæ ном хæссынц, уыдон дæр уыдысты цардæгас адæймæгтæ, сæ нæмттæ æмæ сæ мыгтæгтæ дæр зарæджы амынд вæййынц се ‘цæг хуызы, сæ архайдæн дæр цæуы раст аргъгонд.

Историон зарджытæ хорз æххуыс сты нæ адæмы истори, сæ цард, сæ хъысмæт сын хуыздæр базонынæн.

Историон æмæ æхсары тохы зарджыты мидис кæддæриддæр вæййы тох, адæмы знагимæ, кæнæ геройæн йæхи æфхæрæгимæ. Уымæ уыцы тохы зарæгæн йæ герой кæддæриддæр фæмард вæййы, фæлæ ма ис æндæр

дәнцæгтæ дæр. Зæгъæм, сæ царды рæстæг зарджытæ скæдтой Томайты Мæхæмæтыл, Цæлкъосты Гуйманыл, Хæмыцаты Хæмыцыл, Хетæгкаты Къоста æмæ Плиты Иссæйыл.

Историон зарджытæн хронологон æгъдаумæ гæсгæ адихгæнæн ис дыууæ къордыл. Фыццаг къордмæ бахæссæн ис, æддагон знагимæ тох цы зарджыты æвдыст ис, уыдон: «Задалески Нана» – Ахсахъ-Тимуры æрбалæбурд Ирыстонмæ 1395 азы; «Хъæраеми æфсæдти зар», «Йелбердухъи зар» – Хъырымы ханты æрбабырст Дыгурмæ; «Сари-Аслæнбеги зар», Ларсаг Хъуыдайнаты зарæг», Таймуразы зарæг» – кæсгон къниазтæ таусултантæ æмæ Биасланты архайд ирæтты сæ дæлбар бакæныныл.

Дыккаг къордмæ хауынц, æхсæнады социалон ахастдзинæдтæ кæм æвдыст сты, уыцы историон зарджытæ: «Дигор-Хъабани фурт Айдарухъи зар» – XV æнусы быдираг æмæ хæхбæстаг аланты ахастдзинæдтæ кæрæдзиимæ; «Чермены зарæг», «Бæтæйы фыртты зарæг» – кæвдæсæрдты тох се ‘лдæртты ныхмæ (XIX æнус); «Бутаты зæронд лæджы зарæг», «Тотиты Акимы зарæг» – абырджыты лæбурд æмæ фыдракæнддзинæдтæ; Пухаты Иликъо, Хабæты Ботас, Бигъаты Сосейыл конд зарджытæ – абырджытæ-мастисджыты тох се ‘фхæрджыты ныхмæ.

Ацы къордмæ бахæссæн ис, уырыссаг – ирон ахастдзинæдтæ цы зарджыты æвдыст сты, уыдон: «Куырттаты зарæг» – Уæрæсеимæ баиуы цаутимæ баст; «Хазбийы зарæг» – Уæрæсейы колониалон политика Кавказы.

Историон-хъæбатырон зарджытæ сты ирон адæмы уарзондæр зарджытæ. Нарты кадджыты æмрæнхъ хъæбатырон зарджытæн канд аивадон хуыз нæ уыд, фæлæ ма æххæст кодтой хъомыладон хæстæ.

Историон зарæджы равзæрд. Историон зарæг равзæрд эпикон таурæгътæй, сырæзыдис нарты кадджыты хъæздыг традицитыл, фæлæ йын уыцы-иу рæстæг ис æцæгдзинад æвдисынмæ йæхи оригиналон æууæлтæ.

Нæ къухы бын цы историон зарджыты текстæ ис, уыдонæн сæ рагондæры æхæссæн ис 13-14 æнусты цаутæм, фæлæ зарджыты фылдæр хай та хауы 18-19 æнустæм.

Иуæй-иу хъуыдытæ дзурæг сты ууыл, æмæ зарджытæ уыдысты зынгæ фылдæр, æмæ дзæвгар рагондæр, æцæг, абоны онгмæ не ‘рхæццæ сты. Зынгонд куыд у, афтæмæй ирон фольклоры уацмыстæ фыссын райдыдтой æрмæстдæр 19 æнусы æмбисæй, уымæ æнæуагæвæрд æмæ хицæнтæй. Уый уымæн афтæ рауад æмæ адæмон сфæлдыстады фыццаг æмбырдгæнджытæ сæ хъус, сæйрагдæр, здæхтой нарты кадджытæм.

Иторион таурæгъ, кадаг, историон зарæг сты историон æцæгдзинад æвдисæг. Литературæйы фылдæр цæстæнгас здæхт цæуы историон зарæгмæ. Алы автортæ йæ хонынц героикон (хъæбатырон), историон, историон-хъæбатырон. Алкæцыйы дæр дзы дзырд цæуы историон хабæрттæ æмæ реалон хъайтарты тыххæй. Ахуыргæндты æхсæн нæй иу хъуыды историон зарæджы равзæрды тыххæй. Цхуырбаты Ксения æмæ Абайты Васо зæгъынц, историон зарæг кæй равзæрд нæлгоймаджы хъарæгæй, хъайтары мæлæт та у æнæмæнг уавæр.

Æлборты Феликс историон зарæджы фæзынд бæтты героикон – эпикон кадагимæ.

Хæмыцаты Тамарæ зæгъы, историон зарæджы фæзындæн хъайтары мæлæты фæстæ кæй нæй бындур.

Джыккайты Шамил историон зарджыты хоны историон-героикон, зæгъы, адæмон сфæлдыстады иннæ жанртæй кæй хицæн кæнынц сæ историон мидисы хъæздыгдзинадæй.

Зæгъæн ис, ахæм алыхуызон хъуыдытæ историон зарæджы тыххæй кæй сæвзæрдысты йæ бирæ жанртæм гæсгæ.

Абайты Васомæ гæсгæ, хъæбатырон зарæджы сæйраг æууæлтæ сты рæстдзинад æмæ сæрибардзинадыл тох, æфхæрд ссæсты ныхмæ тох. Ирон адæм тæтæр-манголы тыхгæнджыты ныхмæ æфирхъау тохты састы бынаты куы баззадысты æмæ ма дзы чи аирвæзт, уыдон хæхты цъассытæм сæхи куы

айстой, уæд райдыдтой сæ царды æвирхæу замантæ. Раст уыцы рæстæджы ирон адæмы бахъуыд, хъæбатырдзинадæй æххæст чи уыдаид æмæ адæмы сæ зын царды уавæртæй чи фервæзын кодтаид, ахæм нæртон хъæбатыр сæр.

Æлдæрттæ æмæ æддагон знæгты ныхмæ тохгæнджытæ кæддæриддæр уыдысты фæллойгæнæг адæмы сæрибардзинады идеал. Уарзтой сæ, сæрыстыр сæ уыдысты æмæ-иу сыл кодтой кады зарджытæ. Уыцы зарджытæ -иу ахæлиу сты комæй-коммæ, хъæуæй-хъæумæ, æппæт адæмæн-иу сысты æмхуызон æмæ сыл фæсивæд ахуыр кодтой лæгдзинадыл, Фыдыбæстæ уарзыныл, амыдтой сын се ‘фхæрæг тыхгæнджыты раз сæрыстыр уæвын, адæймаджы сæры кад бæрзонд æмæ сыгъдæг дарын, æмæ сæ сæр куы бахъæуа, уæд та æгады царды бæсты тохы быдыры амæлын.

Историон зарæг рæзы историон цауты бындурыл, ис ын йæхи историон рæстæг, географион бынат, æвдыст дзы цæуы бæрæг бæлвырд историон цау, кæнæ искæцы хъæбатыр лæджы сгуыхт хабæрттæ. Историон-хъæбатырон зарджытæ сты иттæг цымыдисон сæ конкретон æмæ историон æцæгдзинадæй, ирдæй сæ зыны сæ историон рæстæджы гакк, сæ фæзынды социалон конфликты аххосæгтæ, сæ дуджы комулæфт.

Фыццаг ирон зарæггæнджытæ æмæ кадæггæнджытæ. Алы ирон хъæуы дæр уыди зарæггæнæг, кадджытæ дзурæг. Алкæмæн дæр сæ уыд йæхи хъысмæт, йæхи авналæнтæ, æмæ, кæй зæгъын æй хъæуы, йæхи ном. Фæлæ уыцы нæмттæ се ‘ппæт махмæ не ‘рхæццæ сты. Æрмæст XIX æнусы кæрон номдзыд уырыссаг ахуыргонд В.Ф.Миллеры руаджы сбæрæг сты иуæй-иу кадæггæнджыты нæмттæ, стæй уацмыстæ кæд æмæ кæм фыст æрцыдысты, уыдон. Уæдæй фæстæмæ адæмон кадæггæнджытæм фылдæр æргом здахын байдыдтой ирон фольклор æмбырдгæнджытæ. Сæ удуæлдай фыдæбоны руаджы ирон адæмы абоны æмæ фидæны фæлтæрæн сæ бон у сæ фыдæлты поэतिकон сфæлдыстады хуыздæр уацмыстæ кæсын, кадæггæнджыты сæ цæстытыл ауайын кæнын (хицæн адæймæгтæн дзы сæ къамтæ дæр баззадысты кæс чин. «Историко-песенный фольклор» Т.А.Хамицаевой).

Кадаггæнджыты фæлгонц нæ цæстытыл ауайы Хъаныхъуаты Иналы
фыст æмдзæвгæ «Хохаг хъæуы» кæсгæйæ:

Нæу афтид уазæгдон : æмбырдæй
Кæнынц ам хистæртæ ныхас.
Уыди лæгау-лæгтæ. Йæ фырттæй –
Сæрыстыр абон дæр Кавказ...

Изæр фæллад уды æрфæнды
Фæхъусын кадджытæм: Гæбис
Æриста рагъæнæй йæ фæндыр,
Æмæ ныддыз-дыз кодта хъис.

Æрыгас рагзаман. Ыстæртæ,
Фæдистæ, сгуйхтытæ, азал...
Æхсарæй сæфтысты фæлтæртæ.
Æдзарæй цал бабын и, цал!

Цæры ныр зарджыты æнусмæ
Сæ кад, сæ лæджыхъæд, сæ тох.
Дзæнæт – сæ удты Баден, рухсы
Сæ ном нæу байзæддæгтæй рох.

Уыцы номдзыд зарæггæнджытæ æмæ кадаггæнджытæ уыдысты:
Хуссар Ирыстоны брытътыхъæуккаг Гатуты Дабег, джимарайæгтæ
Хъалæгаты Иналыхъо æмæ Дзанæгаты Гобæ, сыбайаг номдзыд цуанон
Зорæты Дзотдзæ, задалескаг Базиты Саулох, уæллагмызураг Саулаты
Дзæрæх æмæ бирæ æндæртæ. Уыдонмæ адамон зарджытæ æмæ кадджытæ
æрхæццæ сты сæ фыдæлтæй æмæ уыдоны фыдæлтæй.

Фыццаг историон зарджытæ æмбырдгæнджытæ æмæ иртасджытæ.
Ирон адамаен æнакæрон бирæ хæрзты чи бацыд, уыдонæй иу уыд Всеволод
Федыры фырт Миллер. Фыццаджыдæр Миллер наукон æгъдауæй ныффидар

кодта немыцаг ахуыргонд Карл Мюлленгорфы хъуыды, ирон адæм рагон скифтæ, сæрмæттæ æмæ алантæй кæй баззадысты, уый. Йæхæдæг йæхи цæстæй куы федта ирон адæмы царды æууæлтæ, куы фехъуыста заронд кадæггæнджытæй Нарты таурæгътæ, аргъæуттæ, зарджытæ, уæд дисы бацыд: куыд баззадысты ирон адæммæ скифты царды миниуджытæ? Миллер ирон адæмы тыххæй фыста, Европæйы цы егъаудæр журналтæ цыд, уыдонмæ. Афтамæй чысыл ирон адæмы айхъуысын кодта æнæхъæн дунæйыл.

Йæ бирæ фæллæйты æхсæн ахджиаг бынат ахсы «Осетинские этюды». Ацы куысты тыххæй Миллер æвзæрс æрцыд Уæрæсейы Акадæмийы академикæй.

Миллер бирæты фæцалх кодта ирон адæмы истории, æгъдæуттæ, кадджытæ, зарджытæ иртасынмæ. Уыдонимæ Собиты Инал, Гарданы Михал, Гуыриаты Гагуыдз, Мысыкаты Мæхæмæт, Æмбалты Цоцко, Хъайтмазты Аслæмырзæ æмæ бирæ æндæртæ.

Ирон адæмон сфæлдыстады ахсджиаг бынат ахсынц историон зарджытæ. Фæлæ, хъыгагæн, æнусæй-æнусмæ, фæлтæрæй-фæлтæрмæ нæ фыдæлтæ цы зарджытæ фæкодтой, уыдон се ‘ппæт фыст не ‘рцыдысты, сæ фылдæрæн не ‘рхæццæ сæ мелодитæ дæр. Мыхуыры фыццаг ирон зарджыты кой скодта Бетъырбухы географион æхсæнады уæнг Александр Яновский. Уый 1752 азы йæ уацхъуыд «Осетия»-йы фыста, зæгъгæ, ирæттæм ис сæхи зарджытæ, зарынц сæ балалайкайы хуызæн тымбыл музыкалон инструменты.

1857 азы Бетъырбухы мыхуыры рацыд барон Август Гакстгаузены чиныг «Закавказский край». Барон фыссы, зæгъгæ, ирæттæй цы зарджытæ фехъуыстон, уыдон сты тынг зæрдæмæдзæугæ, европæйаг зарджыты мелодитæм æнгæс. Фæлæ, хъыгагæн, уыцы мелодитæ фыссаг нæ фæцис.

Ирон зарджыты мелодитæ фыццаг ныффыста мæсгуыйаг композитор С.И.Танеев. уый 1886 азы рабалц кодта Сванетимæ. Йæ фæндаг уыд Кæсæгыл. Ам фембæлд къниаз Урусбиевимæ æмæ йын йæ зарджытæй ныффыста иу цалдæры. Се ‘хсæн уыд æртæ ирон зарæджы: «Онай»,

«Æфсати», «Хъуыбадты зарæг». Историон зарджытæ æмбырд кæныны æмæ сæ фыссыны хъуыддаджы стыр æххуыс бакодта Собиты Инал. 1899 азы, Мæскуыйы уæлдæр техникон училищейы студент уæгæйæ, уый сæмбырд кодта цымыдисаг историон зарджытæ: «Тулаон Тулабе», «Устур Дигори зар», «Хъубадти бур Бекмирзæ куыд æрæмбæрд кодта баделиати».

Хетæгкаты Къоста тынг битрæ уарзта адæмон зарджытæ, зыдта сæ æмæ сæ зарыдис. Арæх æм цыдысты ирон зарджытæ чи æмбырд кодта, уыцы композиторæ. Уыдонæй иу уыд зындгонд композитор Д. Арахишвили. Йæ мысинæгтæм гæсгæ, 1902 азы Къостайæ фонографыл ныффыста авд зарæджы æмæ сæ Мæсгуымæ аласта.

Зындгонд композитор, сомихаг æрыгон лæппу Петр Мамуловы сфæлдыстадон фæндаг дæр райдыдта адæмон зарæгæй. Арæх хъуыста Къостайы зардмæ. Петербурджы консерваторийы къæсæрыл куы бахызт, уæддæр роялыл акодта, Къостайæ цы зарджытæ фехъуыста, уыдон. Консерваторийы студент уæвгæйæ, ахуырæй уæгъд рæстæг, Петр Владикавказы сарæзта фыццаг ирон зарæггæнджыты къорд. Уыциу рæстæгразамынд лæвæрдта рабфачы æмæ Ирон педагогон училищейы зарæггæнджыты къордæн. Къордты программæтæ сæйрагдæр хай ахста Мамуловы рацарæзт ирон музыкаæ.

Петр Мамуловы фыстæй нæм æрхæццæ цалдæр историон зарæджы: «Хазби» (3 варианты), «Чермен» (2 варианты), «Сари-Аслæнбег», «Мысырби», «Мазук». Йæ уац «Осетинская народная музыка»-йы фыссы: «Среди диких ущелий, скал, лесов, в глухих заброшенных аулах зародилась впервые осетинская музыкальная мысль. Колыбель осетинской народной песни – величавый спокойный эпос или же веселый, полный своеобразного юмора идиллический быт...»

1925 азы Цæгат Ирыстоны адæмон ахуырады хайад æрбахуыдта зындгонд гуырдзиаг композитор Виктор Долидзеы. Стыр æххуыс бакодта хайадæн ирон адæмон зарджытæ æмбырд кæнынаен. Ирон адæмон зарæг профессионалон сценæйы ныййазæлыд Виктор Долидзеы руаджы. Дыууæ

азы бæрц фæци Ирыстоны фæлæ йын æнтысгæ дзæвгар бакодта, æппæты ахсджиагдæр та уый у, æмæ ирон адæмы музыкалон фольклорæн скодта развæд: æрæмбырд кодта 200 мелодимæ хæстæг адæмон зарджытæ æмæ кафты цæгъдтытæ, Нарты кадджыты мелодитæ.

Цымыдисаг сты венгрияг ахуыргонд Б.Мункачийы æмбырдгонд зарджытæ. Ныффыста сæ фыццаг дунеон хæсты рæстæг, цæгат æмæ Хуссарæй уацары цы ирæттæ бахауд, уыдонæй. 1932 азы мыхуыры рацыд йæ чиныг «Собрание осетинской народной поэзии». Ацы æмбырдгонды уыдысты Тотиты Акимы, Тлаттаты Чермены, Дриаты Антъоны зарджытæ.

Фыццаг ирон профессор Æлборты Барысби ныффыста стыр фольклорон куыст «Осетинские «абречьи» песни» (1998 азы рацыд журнал «Дарьял»-ы дæр №№ 1-4). Барысби разы нæу тæрмин «абырæг»-имæ æмæ ацы зарджытæ хоны мастисджыты «социалон протест».

1941 азы мыхуыры рацыд ирон композитор Галаты Барисы уац «Музыкальное искусство Юго-Осетии». Ирон историон зарджытæ, Барисмæ гæсгæ, сты сæрибарыл тохгæнджыты зарджытæ. Кæй зæгъын æй хъæуы, ахæм хъуыды бынтон раст нæу, уымæн æмæ историон зарæджы æхсæн ис æндæр историон цаутыл дзурæг зарджытæ дæр.

Ирон адæмон зарæг иртасыны хъуыддагмæ стыр æвæраен бахаста фольклорист-музыкаиртасæг Цхуырбаты Ксения. Йæ куыстытæй абон дæр пайда кæнынц ирон зарæг æмæ музыка иртасджытæ: «Некоторые особенности осетинской народной музыки» (1959) æмæ «Об осетинских героических песнях» (1965). Ксения зæгъы: «Всякая героическая песня возникает как посмертное посвящения памяти человека, совершившего подвиг геройски павшего в бою». Ксения разы у ахæм хъуыдыимæ дæр, ома, хъæбатырон зарджытæн уæвæн кæй ис хъайтары царды рæстæг дæр, фæлæ уый вæййы стæм хатт (зæгъæм, Къоста æмæ Иссæйыл конд зарджытæ). Фæлæ уæддæр Ксеняимæ разы нæу ахуыргонд Хæмыцаты Тамарæ. Йæ чиныг «Историко-песенный фольклор осетин»-ы фыссы, зæгъгæ, историон зарджыты æхсæн ис бирæ хъайтартæ, сæ царды рæстæг зарджытæ кæуыл

скодтой: «Айдарыхъы зарæг», «Хъаныхъты Есейы зарæг», «Бадилаты зæронд зарæг» æмæ æнд. Хамыцаты Тамарæйы чиныг стыр æвæрæн бахаста историон зарæджы жанр бæстон раиртасынæн.

Æмбарынадтæ: «историон зарæг», «хъæбатырон зарæг».

З о н а д о н л и т е р а т у р æ

1. Абаев В.И. Осетинская традиционная героическая песня. В кн.: Избранные труды: Религия. Фольклор. Литература. Владикавказ, 1990. С.396.
2. Блиев М.М., Бзаров Р.С. История Осетии с древнейших времен конца XIX в. Владикавказ, 2000.
3. Джыккайты Ш.Ф. Уацтæ. Орджоникидзе, 1986.
4. Джыккайты Ш.Ф. Ныхасы фарн. Дзæуджыхъæу, 1996.
5. Джикаев Ш.Ф. Фольклор и осетинская советская поэзия. 1917-1941гг. Орджоникидзе, 1972.
6. Цхурбаева К.Г. Об осетинских героических песнях. Орджоникидзе, 1965.
7. Хамицаева Т.А. Историко-песенный фольклор осетин. Орджоникидзе, 1973.

2- аг темæ. Фыццаг историон зарæг «Задалески Нана». (2 сах.)

1922-1935 азты историон цаутæ Ирыстоны æмæ семæ баст таурæгътæ.

Астæуккаг-азиаг эмир Ахсахъ-Тимуры æрбабырст Аланыстонмæ (1395-1400). Нæ рагзаманты историон зарджытæй нæм æрхæццæ æрмæстдæр иунæг – «Задалески Нана». Ахуыргæндтæ куыд нымайынц, афтæмæй, ацы зарæг фæзынд XV æнусы райдиан. Йæ бындуры лæвæрд сты XIV æнусы кæроны историн цаутæ: астæуккаг азиаг эмир Тимуры ныббырст Аланыстонмæ.

1222 азы Скæсæны баиу сты мангойлаг-тæтæйраг æнæнымæц мæлæтхæссæг тыхтæ сæ ных сарæзтой Цæгат Кавказмæ. Уæдмæ, XIII æнусы райдианмæ, аланты тыхджын паддзахад фæцудыдта мидтохы азымæй. Хъырымы, Сау дæнджызы цæгатварс æмæ Доны цæрæг алантæ схæццæ сты

иннæ адæмыхæттытимæ, фехæлд сæ бастдзинад Цæгат Кавказы адæмтимæ. Фæлæ уæддæр Чингис-хан тæссагдæр знæгтæй иуыл нымадта аланты.

Дыууæ æнусы дæргъы мангойлаг-тæтæйраг лæбурджытæ сыгътой æмæ стыгътой нæ фыдæлты бæстæ. Алантæй иутæ Венгримæ фæлыгъдысты, иннæтæ æрцардысты манголийы, чи дзы фæсхохмæ фæлыгъд, сæ фылдæр хай та хæхбæсты æрæнцард.

1395 азы Аланыстоны туджы зæйты бын фæкодта астæуккагазиаг тыхгæнæг Тимур. Йæ ном æлгыстагæн æмæ фидиссагæн баззад адæмты зардæты, фæлтæрæй-фæлтæрмæ йæ нæ байрох кодтой: дзырдтой æмæ йыл скодтой таурæгътæ, æмбисæндтæ, сæвæрдтой йыл нæмттæ «Тимур-ленг», «Ахсахъ-Темур», «Къуылых-Тимур»

«Ахсахъ-Темурæн ба æфсæн базуртæ адтæй ‘ма бонæ арвбæл æртæ зилды кодта, - афтæ райдайы дыгурон таурæгъ «Ахсахъ-Темур». – Æгас дунетæ дæру ой къохи адтæнцæ. Æрæгиау ба мæ йин мах хуæнхтæ æнæсаст адтæнцæ, æмæ ардæмæ устур æфсæдти хæццæ ранæхстæр æй. Махмæ идард цардæй ‘ма, мæ надбæл ку фæррæдуйон, зæгъгæ, йе ‘фсад куд цудæй, уотæ æ косгутæ ба уони фæсте бурау къахгæ цудæнцæ. Дигормæ æрбацудæй, ‘ма адæми фулдæр уой тугъди цагъд фæцæнцæ, сæ нецæй хуызæн хауæггаг ба син æ хæццæ фæхастой Китаймæ ‘ма син уоми хецæн гъæутæ искодта ; æхуæдæг ба арвмæ исцудæй ‘ма уоми æстъалуи хузи бацудæй».

Задалески Нанайы зарæджы райгуыр. 1 октября 1991 азы газет «Рæстдзинад» ныммыхуыр кодта Цагъаты Тотрадзы уацхъуыд «Задалескæ». *«...Гъæути цæргуытæ исистадæнцæ Тимури нихмæ устурæй, минкыйсæй. Алантæ тадæнцæ, зæнхæ сæ æхемæ иста æмæ мæрдтæбæл æфтудæнцæ... Мæрдти астæу еу силгоймаг еунæгæй зилдæй. Ке агурдта? Ка ин бацæй мæрдти хай? Терки донæрдæмæ ку бацудæй, уæд æ гъостæбæл рауадæй сувæллонтти кæун, еци ‘рдæмæ бацудæй, æмæ æ размæ фæцæй сувæллæнтти къуар, æ дууæ къохи исиста уæлæмæ: «О, устур Хуцау, ма фесафæ Аланти муккаги, уæддæр аци сувæллæнттæ дæ иуазæг».*

Сылгоймаг йæ цæссыгкæлгæ рамбырд кодта сывæллæттæ æмæ сæ тагъд-тагъд ахуыдта Дыгургоммæ. Ам Моргы лæгæты цæрынтæ байдыдтой, стæй æрбафтыдысты Задалескы хъæумæ. Хъæуы цæрджытæ дисгæнгæ кастысты сæ уæзджытæм: сывæллæттæ сæ ирвæзынгæнæг мады хуыдтой «нана». Бæзиты Саулох йæ фыды таурæгътæй куыд фехъуыста, афтæмæй уыцы сылгоймаджы мыггаг уыдис *Æрцагъæстæй. Нана «Нихасы адамаен æрдзурдта, Терки билтабæл алайнаг гъæутæ куд бабун æнцæ къулук Тимури æфсæдти хæццæ тохи»*. Сылгоймаджы уæздандзинад æмæ йе стыр хъару дисы бафтыдтой адæмы, *«Аланти исæвди зæрдихалæн хабар адæми бафтудта æстур сагъæси»*. Афтæ уыцы стыр сагъæсæй райгуырд зæрдæриссæн хъарæг-зарæг «Задалæски Нана». Цæстытыл ауайынц æвирхъау нывтæ; туджы зæйтæ, сыгъд хъæутæ æмæ горæттæ, сидзæр сывæллæттæ...

«Тогуарæ æркодта, тогуарæ æркодта,
Тъæпæн Дигорæбæл, Тъæпæн Дигорæбæл.
Ахсахъ-Темури æфсæнцъух борæтæй
Сæ цъæх будуртæ ку батар æнцæ,
Æфсæнбид кауæй æнгомдæр, фæдардæр
Сæ фæлæбулæй æртегола 'нцæ.
Тъæпæн Дигорæн сæ финддзæуæг адам,
Сæ хъал фæсæвæд лæгæй лæг хуæздæр
Се знæгти къохæй тог лæсæн кæнунцæ,
Кунæг кæнунцæ, мæрдтæмæ евгъуыйунцæ.
Фæстаг лæги уæнгæмæ бæргæ тæхунцæ.
Фæл бунцагъд фæцæнцæ Тъæпæн Дигорæ!
Уæд сугъдæ ку схæцуй, цъæх атр ку сгъæзуй
Тъæпæн Дигорæн се 'вулд гъæутæбæл.
Сæ байзайæггаг дæр: силæй дæр, нæлæй дæр
Хæсти ку фæцæнцæ!
Кæ бабу нæнцæ Тъæпæн Дигорæ,

Æвастаг ку фæцæнцæ; кæугæ, дзиназгæ
Уæд байзайунцæ дзæгъæл сувæллæнтгæ
Сæ сæгъд бундорбæл, сæ сау фунукбæл.
Уæд ма разиннуй дзилли амондæн
Силæстæг дуйебæл æма седзæрти
Æ разæй ку скæнуй фустуи къуари хузæн.
Æхсæвæй, бонæй сæ гъæуай ку кæнуй
Гъæддаг сирдæй дæр, фудгæнæгæй дæр,
Будурæй гъæдæмæ, гъæдæй æрдозæмæ,
Дигори Æфцæгмæ йе Рух ку ратуй.
Цæгатбæл бахезуй æма æд сувæллæнтгæ
Задалески сæри ку 'рбунат кæнуй.
Алли зайæгойæй сæ хæссун ку байдайуй,
Хæссун ку байдайуй. Ку расту рунцæ,
Сæ еумæйаг мадæ «Задалески Нанай» мард
Кæдæ, цити хæтдзæ уæд ку байвæрунцæ
Задалески фалдзос Морги лæгæти.

Каддæггæнæг!.. Дæ ном æнустæм мысинаг!.. Дæ зард фæлтæртæн
хъахъхъæнинаг!.. Дæу руаджы нæм æрхæццæ æнусты фæлмæй нæ фыццаг
зарæг «Задалески Нана». Уый уыд 1894 азы. Зындгонд нывгæнæг Тугъанты
Махарбег бафтыд Хохы Дыгурмæ æмæ Задалескы æрфысым кодта
кадæггæнæг Базиты Саулохмæ. Уыцы рæстæг Саулохмæ уазæгуаты уыд
номдзыд дæсны кадæггæнæг, уæллагмызураг Саулаты Дзæрæх.

Иу изæр мæйрухс æхсæв бадтысты уæлхæдзар. Саулох Дзæрæхæй
ракуырда, цæмæй сын йæ хъисфæндырæй ацæгъда «Задалескы Нана»-йы
таурæгъ. Куырм Дзæрæх йæ къухы уырзтæй æрцагуырда йæ фæндыры
хъистæ æмæ æрцагъта, Махарбег рагæй дæр байхъусынмæ кæмæ бæллыд,
уыцы зарæгмæ.

Махарбег зæрдиагæй хъуыста, стæй зарæг-таурæгъ бæлвырдæй
ныффыста.

Зарæгмæ хъусгæйæ сбæлвырд иу хъуыддаг: ирон адæм канд хæхбæсты нæ цардысты, фæлæ ма ахстой быдыры дæр стыр зæххытæ. Ууыл дзураг у зарæджы бынатон ном «Тъæпæн Дыгур». Фæлæ цавæр туджы зæйы кой ис зарæджы? Цымæ цæуыл хъарæг кæны кадæггæнæг?

Нана ссис аланты байзæддæгты ирвæзынгæнæг. Фæстæмæ та сырæзтысты хъæутæ, ногæй та цард йæ тæмæны бацыд. Нанайы бирæ цот нæ байрох кодтой сæ ирвæзынгæнæджы ном, алы аз дæр ын кодтой номарæн хист. Куыд фæстагмæ Нана ссис Дыгургомы рухс дзуар. Абон дæр фæнддаггон куы фæцæйцæуы Моргы лæгæты рæзты, уæд скувы: «Фæндараст мæ фæкæн, Задалески нана!».

Нæ байрох фæлтæрæй Задалески Нана. Задалески хъæуы фендзытут Нанайы хæдзар-музей. Хъæумæ æввахс лæгæты та ис цырдаæвæн-кувæндон, алы аз дæр ам ир æмæ дыгур цæуынц кувынмæ, кувынц, цæмæй Ирыл мауал сæмбæла ахæм æвирхъау цаутæ, ма раздæха ахæм тызмæг рæстæг...

Ахсахъ-Тимуры фæлгонц таурæгъты æмæ зарæг «Задалески Нана»-ы. Тыхгæнæг-Тимуры сурæтыл ирон фольклоры фыст æрцыди æнæхъæн таурæгъты цикл.

Зарæг «Задалески Нана»-йы Ахсахъ-Тимур æвдыст нæ цæуы, æрмæст дæр ын дзы йæ кой скодтой. Фæлæ йемæ баст цауты равдыст ахæм мазалæй æвдыст цæуынц æмæ зарæгмæ хъусæг æнкъары сæгат-кавказмæ цы хæстон балц æрбацыд, уыцы сæргълæууæджы сурæт

Æмбарынадтæ: «эмир», «Ахсахъ-Тимур», «Тъæпæн Дыгур».

З о н а д о н л и т е р а т у р æ

1. История Северо-Осетинской АССР с древнейших времен до наших дней. Т.И. Орджоникидзе, 1987.
2. Блиев М.М., Бзаров Р.С. История Осетии с древнейших времен до конца XIX в. Владикавказ, 2000.

3. Гутнов Ф.Х. Генеалогические предания осетин как исторический источник. Орджоникидзе, 1989.
4. Ирон таурæгътæ /Сарæзта йæ Джыккайтæ Шамил. Дзæуджыхъæу, 1989.
5. Ирон адæмон сфæлдыста. 2 томы / Сарæзта йæ Салæгаты Зоя. Дзæуджыхъæу, 2007.
6. Хаамицаева Т.А. Историко-песенный фольклор осетин. Орджоникидзе, 1973.

3-аг темæ. Тæтæр-манголы æрбабырсты фæстиуджытæ ирон таурæгътæ æмæ зарджыты. (2 сах.)

Ирыстоны мыггагон кæмтты равзæрд VIII-XIV æнусты (Уæлладжыргом, Дыгургом, Куырттаты ком æмæ Тæгиатæ). Бадел æмæ йæ байзæддæгтыл таурæгътæ. VIII æнусæй XIV æнусмæ Ирыстоны равзæрд цыппар мыггагон комы: Уæлладжыргом, Дыгургом, Куырттаты ком æмæ Тæгиатæ (Санибагом, Дæргъæвсгом, Хъобангом, Дайраны ком). Алы комæн дæр уыд йæхи историон равзæрд, йæхи æлдæрттæ. Кæмтты зæххытæ æмæ хизæнуæттæ уыдысты тыхджын уæздæтты къухы. Фæлæ XIII-XIV æнусты тæтæр-манголы æрдонгтæй хæхбæстæм цы быдираг алантæ фæлыгъд, уыдон карз быцæу самадтой хæхбæстаг уæздæттимæ зæхх æмæ æлдарадыл. Уыцы историон фæзынд арф фæд ныууагъта адæмон сфæлдыстады. Уæды таурæгъты æмæ зарджыты адæм кодтой фылдæр Хæмыцатæ æмæ Цæргæсаты карз быцæуы кой, Бадел æмæ йæ байзæддæгтыл арæзтой алыхуызон таурæгътæ Дыгургоммæ се ‘рбацыды тыххæй.

Бирæ таурæгъты Хохы Дыгур нымад сты тыхджын Дигор-Хъабаны байзæддæгтыл, бадилатæ æмæ Цæргæсатæ та æрбацæуæгтыл.

Баделийы кой адæмон сфæлдыстады фæзынд XV-XVI æнусты. Дыгургоммæ куыд æмæ кæцæй æрбафтыдис, ууыл алыхуызон таурæгътæ ис. Бадилатæ сæхи сæхæдæг хуыдтой венгрияг Маджарæй, фæсденджызæй æрбацæуæгтыл. Афтæ хъуыды кодтой ахуыргæндтæ С.Броневицкий, К.Красницкий, Н.Дубровин дæр. Растæр у, æвæццæгæн, В.Миллеры æмæ

М.Ковалевский хъуыды: «Бадел æрбацыд, мангойлаг-тæтæйраг тыхгæнджытæ XIII-XIV æнусты аланты зæххыл цы горæт сарæзтой, Маджар, зæгъгæ, уырдыгæй». *«Бадилаты фыдаел дыгургоммæ æрбафтыд Маджарæй, - загъдæуы «Бадилаты таурæгъ»-ы – Ам æй хорз суазæг кодтой. Уый размæ дыгур хæцæнгæрз æмæ топныхос нæ зыдтой æмæ хæцыдысты сахъадахъæй. Бадиламæ уыдис топн, æмæ-иу дыгуры фос исчи куы атардта, уæд-иу сæ байста».* Иннæ таурæгъ – «Бадилатæ»-йы Баделы нымад у гуырдызаг æнæхæдзар лæгыл. Цард Мызуры. Адæмы фидистæй куы стыхст, уæд фæлыгъд Дыгургоммæ.

Таурæгъты куыд загъдæуы, афтæмæй Баделы байзæддæгтыл нымад уыдысты Тугъанатæ, Хъуыбадтæ æмæ Абысалтæ. Фæлæ ма сæм XIX æнусы бафтыдысты Хъарадзаутæ, Хъабантæ, Чегемтæ æмæ Батутæ.

Баделийы царды таурæгътæ хорз æвдыст сты адæмон зарджыты. Уыдонæй иу – Айдарухъы зарæг. Айдарухъы зарæг зындгонд у цалдæр алыхуызон нæмттæй:

1. «Дигор-Хъабани фурт Айдарухъы зар»;
2. Дигорон Айдарухъы зар;
3. Дигори зæронд зар.

Дыгургомы Айдарыхъæй кадджындæр æмæ стырдæр лæг нæ уыд. Кæсæгмæ-иу куы фæцыд, уæд-иу æм кæсгон къниæзтæ ракасын дæр нæ уæндыдысты:

Зарæджы мидис у афтæ:

Дыгурæттæ сæ иумæйаг фæрстытыл кæм тæхон кодтой уыцы бынат хуындис Стъона. Æрæмбырд сты дыгурæттæ Стъонамæ, цæмæй равзарой сæхицæн уокил (уоли) (главу, старейшину), æмæ равзæрстой Хъабанты Айдарухъы Дигор-Хъабаны фырты, æрыгон лæппу ма куы уыди, уæд. Хорз арæхсти, цы йын бабар кодтой, уыцы хъуыддаджы. Уыцы рæстæг уыди хæстон рæстæг, дыгурмæ бырстой знæгтæ, æрыгон лæппуты æмæ чызджыты-иу акодтой уацары. Айдарухъ сæ уымæй хъахъхъæдта. Стъонамæ-иу рацыди

æмæ иу алыг кодта дзырддаг хъыддæгтæ, фидауын кодта хыл чи уыд, ахæм дыгурæттæ.

Иухатт Дыгурмæ æрбацыд Бадели Маджарæй æмæ æрфысым кодта Айдарухъмæ. Йæ бæхтæм ын касти, цыбыр загъдæй «цумайы» лæгæй йын куыста. Айдарухъ-иу Стонайы куы уыд, уый та-иу ын йæ бæхыл хæцыд иуфарс лæугæйæ. Дыгурæттæ та уыцы рæстæг агуырджой къуыппыл хъахъхъæнæгæй кæй сбадын кæной, ахæм адæймаг, цæмæй цын афойнадыл хъусын кæнæ знаг кæй æрбацауы, уый. Айдарухъ сын фæндон бахаста, цæйæй нывæрой Баделийы, уымæн æмæ уымæ уыди зынгæхсæг хъырмаг, дыгурæттæ æмæ сæ сыхæгтæм та ахæм нæ уыд.

Бадели сразы ис къæбæры мурыл. Афтамæй йæ баххуырстой, фæлæ Стъонамæ бацауыны бар ын нæ уыд. Фæлæ рæстæг цыд, Айдарухъ базæронд æмæ Бадели бадын байдыдта дыгуры æмрæнхъ. Фыццаг ныхасы бар исын райдыдта дыгуры æмбырды æхсæн, стæй йæхæдæг ссис æмбырды хистæр. Айдарухъ уыцы хъуыддагыл смæсты æмæ нал цыд æмбырдмæ. Уымæй фæстæмæ дыгуры хъуыддæгтæ ахицæны хъуыддаг иууылдæр рахыст Бадели æмæ йæ фыртты къухтæм.

Ахæм у æппæт зарджыты сюжет дæр.

Бадели æмæ йæ фырттæй рацыдысты бадилатæ – дыгуры уæздæттæ. Æмæ кæд Бадел æрбацауæг уыд уæддæр тагъд рæстæгмæ йæ къухы бафтыд Дыгургомы уæздæттыл йæхи банымайын. Йæ баззæйдæгтæ та фæстæдæр систы стыр æлдæрттæ æмæ хъалонисджытæ, уыдон кæддæриддæр мæгуыр адæмы туг цъырджой. Адæм суанг революцийы размæ семæ тох кодтой сæ бартыл.

Дигор-Хъабани фурт Айдарухъи зарæг. Айдарухъы зарæг тынг цымыдисаг у йæ историон мидисæй. Уый нæм æрбахæццæ кодта царды ахсджиаг цау, кæцы бындарæй аивта Тъæпæн Дигоры адæмы цард, уыцы хабæртты размæ нæ фыдæлтæ цардысты сæрибарæй, уынаффæ кодтой æвзаргæ мыггагон хистæртæ.

Ирон адæммæ хъарæг фæкæнынц марды уалхъус, фæлæ æгас адæймаг йæ магуыр цардыл дæр фæхъарæг кæны (Мæхиуыл хъарджытæ скодтон) фехъусæн ис стыр хъыгдзинад чи бавзары ахæм адæймагæй. Афтæ хъарæджы хуызы йæхиуыл фæзары æрыгон чызг, кæй нæ уарзы, уымæ йæ тыххæй моймæ куы радтынц, уæд. Ноджы-ма хъарæджы хуызы йæхиуыл фæзары идæдз сылгоймаг.

Ахæм зарджыты-хъарджыты ныхас фæцауы уыцы хъыгдзинадыл, кæцы бавзары зарæг аразæг йæхæдæг æмæ уый тыххæй сты «автобиографион», ныхас дзы кæддæриддæр фæцауы фыццаг цæсгомæй, фæлæ уыцы иу рæстæг арæст фæййынц адæмон традицион зарæджы рæнхъыты.

Историон зарæг «Айдарухъ» хæстæг лæууы тæккæ ахæм зарæг-хъарæгмæ йæ бирæ вариантты. Хатгай зарæг фæвæйы Айдарухъы ныхæстæй:

Зарондæн зин ке ‘й, уой базонетæ.

Йемæ уин мæ гъарæнгитæ.

Кæнæ зарæггæнæг йæ зарæг райдайы афтæ:

Гъарæнги дзубандити хузæн Айдарухъ загъта...

Æмæ дарддæр цæуы зарæджы сæйраг хай, кæцийы загъд цæуы Айдарухъы хъæстытæ, уæма Тæпъæн Дигорийы Стъонайы сæргъы суд гæнæгæй кæй æрбадти æрбацауæг Бадели.

Зарæг йæ алы варианты дæр зард цæуы хъайтарæн йæхи номæй. Уый дзуры дыгуры адæмы царды цы бынат ахста, ууыл.

Йæ, уæй, уæй, æз Айдарухъ уæд адтæн,

Æма дигорæ ку нæ федауионцæ,

Уæд сæмæ рацауинаæ

Æмæ сæ бафедаун кæнинаæ.

Айдарухъ уæд адтæн, æма уин

Баделий Мæцути астæугкаг цъухбæл

Авд анзи хъалаур ку фæддардтон цуппар дзиллемæн.

Зарæг йæ зæллангмæ гæсгæ у тынг эмоционалон. Æнкъард кæны раздæры цардыл, маст кæны ницæййаг Бадели адæмæн хистæрæй кæй æрбадти, зарæджы иннæрдæм ахизы Баделийы байзæттæгтæм цы æнæуынон цæстæй кæсы, уый. Уыцы тых ахæм бæрзонд у æмæ иунаг нырыккон адæймаджы дæр нæ ныууаддзæн æвæлмасæтæй (равнодушным). Уыдон æвдыст цæуынц эмоцион-фæлгонцджын фæрæзтæй: æлгъыстытæй, æвастхæртæй, риторикон фæрстытæй, идиоматикон раныхæстæ.

Баделиатæ рæнгъæбæл бадун байдæдтонцæ.

Гъæйдт, дигорæ, уе ‘сæвд æрцæуæд.

Бун бауайтæ, дигорæ, лæг уи мабал рацæуа,

Баделий сæ астæу уæлæмæ хезун ка ‘суахта.

Айдарухъы уайдзæфтæ æппæт дыгурæн, кæцытæ бауагътой баделиты сæ сæрмаæ схизын, хъуыстысты æнæхъæн æртæ сæдæ азы дæргъы, уымæн æмæ нæ къаддæр кодта мæгуыр адæмы тох се ‘фхæрджытимæ.

А, уæй-уæй, дигорæ, Айдарухъ уин базæронд æй,

Æз æй бæхбæттæнæн ку дардтон,

Нур ба уин фестæг дæр ку нæбал кæнуй,

Æцæг уæма некебал йес, дигорæ.

Æрфидар уæвгæйæ Бадели йæ бæхæй дæр нал хысти æмбырды размæ, уый та ууыл дзурæг у, æмæ сæ йæ сæрмаæ нæ хастæ дыгуры, æнæуынон ын уыдысты.

Зарæджы æмбæлæм риторикон фæрстытыл, кæцытæ фæлгонцджындæр кæнынц ныхас.

Айдарухъ уæд адтæн, нур ба ма

Кæми йес Айдарухъ, биццеутæ?

Кæнæ:

Айдарухъ мæрди дуккаг хатт

Кæд мæлдзæнæй?

Риторикон фæрстытæ уыцы иу рæстæг сты композицион приемтæ дæр, уымæн æмæ зарæггæнæг фарсты фæстæ рахизы дзуапп радтынмæ фарстæн.

Айдарухъ мæрдти дуккаг
Мард кæд кæндзæнæй?
Йæци копсиуæ уорс аласабæл
Уомæн йе 'нæхуæздæр фурт
Авд Уæхъæцæй устур Стъонамæ
Ку æрцæуа,
Сæумæй-изæрмæ бæхбæттæнбæл
Доргæвдæсæй йе ку лæууа,
Авд Уæхъæцæй фæсæвæд ибæл
Æз-хуæздæрæй ку гъазонцæ,
Йе 'гъдинцæйттæй йин
Бахдартæ ку кæнонцæ.
Йе 'лвасæнтæй йин
Æркъе 'мбæстæ ку кæнонцæ, -
Айдарухъ мæрдти
Дуккаг мард уæд кæндзæнæй.

«Мæрдти дуккаг хатт рамæлун» у идиоматикон раныхас. Ныхасы мидæг уый æвдисы тынг зын хъыгдзинад, худинаг, кæцы нæй мæрдты бавзарын, æмæ чи амæлы, уый дыккаг мард кæнын бавзары. Уæдæ цæуыл тыхсы Айдарухъ? Бадели æмæ йæ фæдонтæ адæмы сæрмæ кæй схысты ууыл. Уыцы хъуыддаг та бавзардзæн йæ бæх дæр. Цард афтæ аивдзæн æмæ Айдарухъы хъуыстгонд бæх, кæцийыуыл иу рацыди рагзаманы тыгъд быдырмæ Стъонамæ, æмæ иу йæ риуы цæфтæй бадилаты фæссивæд ныппырх сты аллы рæттæм сау халæттау, ныр та лæудзæн бæхбæттæны æххормагæй, йе 'лвасæнтæй йын æрчыи бæттæнтæ куы кæной.

Зарæджы композицийæн характерон у рефрен: «Гъе, Дигор-Хъабан ба уæд адтæн». Рефрен, композицион прием уæвгæйæ, дæтты фадат зарæггæнæгæн радзурынаг æрмæст хъайтары ивгъуыд царды тыххæй нæ, фæлæ ма Баделийы ивгъуыд царды тыххæй дæр.

Гъе, Дигор-Хъабан ба уæд адтæн

Баделий Мæцути астæугкаг цъухбæл
Авд анзи хъалаур ку фæддардтон цуппар дзиллемæн,
Гъе, Дигор-Хъабан ба уæд адтæн!
Уордигти рацæугæй мин нæуæг уард метбæл
Мæ нæуæг къахдзæфтæбæл
Нивтæ кæрдæун ку байдаионцæ, - ...

Зарæг арæзт у дыууæ хайæ, фыццаг хайы æвдыст цæуы Айдарухъы æмæ Баделийы ивгъуыд цард, чи сæ цы бынат ахста, уый. Дыккаг хайы та сæ бынæттæ аивтой.

Дыккаг хай райдайы афтæ: «Нур ба Айдарухъ базæронд æй»; «Нур ба Бадели бадуй Стъонайы æма тæрхон кæнуй».

Ацы зарæгæн ис цалдæр варианты. Алы варианты дæр Бадели нымад у æрцæуæгыл.

З о н а д о н л и т е р а т у р æ

1. Гутнов Ф.Х. Генеалогические предания осетин как исторический источник. Орджоникидзе, 1989.
2. Ирон таурæгътæ /Сарæзта йæ Джыккайты Шамил. Дзæуджыхъæу, 1989.
3. Ирон адæмон сфæлдыста. 2 томы / Сарæзта йæ Салæгаты Зоя. Дзæуджыхъæу, 2007.
4. Туганов М.С. К истории осетинского народа. В кн.: Литературное наследие. Орджоникидзе, 1977. С.112.
5. Хамицаева Т.А. Историко-песенный фольклор осетин. Орджоникидзе, 1973.

4-æм темæ. Турк, Иран æмæ Хъырымы хантимæ тох адæмон сфæлдыстады. (2 сах.)

Турк, Иран æмæ Хъырымы ханты æрбабырст Кавказмæ (XVII-XVIII æнустæ), семæ баст историон таурæгътæ. XVI-XVIII æнусты Кавказмæ сæ ных сарæзтой Турк æмæ Ираны тыхгæнджытæ. Сæ дæлбар баисты Сомих æмæ Гуырды, лæбурдтой Цæгат Кавказы адæмтæм. 1707 азы туркаг султаны бардзырдмæ гæсгæ хъырымаг хан Каплан-Гирей ацархайдта Кæсæджы бакæнын Турчы дæлбар, фæлæ йæхæдæг дæр лидзæг фæцис: Кæсæгæн баххуыс кодтой ирæттæ æмæ балхъайрæгтæ.

Ирæтты хъæбатырдзинад хъуыстгонд уыд Кавказы уыцы азты дæр. Къахеты паддзах Арчил, гурдзиаг паддзах Георгий XI-ы æфсымæр, ирайнаг шахы æфсæдтæй арæх æмбæхст Ирыстоны хæхты: зыдта, знæгтæ хæххон Ирыстонмæ кæй не ‘рбауæнддзысты, уымæн æмæ дыууæ ироны бон схæцын уыд мин знагимæ.

1681 азы Тифлисмæ æрцыд сауджын-католик Диониджо Карло. Уый фыста, зæгъгæ, паддзах Георгий XI йæ чызджы радта ирон æлдарæн, уымæн æмæ ирæттæ сты сæрыстыр æмæ сæрибаруарзаг адæм. Гергий зыдта, бахъуаджы сахат йæ бон уызæн йæхи бааууон кæнын Иры бесты сахы æфсæдтæй.

Ирон адæмон сфæлдыстады дæр ныууагътой сæ фæд XVI-XVII æнусты историон цаутæ: «Дзывгъысы лæгæт» (3, 137), «Цъамад æмæ Сахы æфсæдты хæст» (4, 662 кæнæ 3, 137), «Гæлиатæ æмæ Уызы мыггаг сахы æфсæдтимæ куыд хæцыдысты» (4, 662 кæнæ 3, 138), «Сах Гæлиаты хъæу куыд бацахста» (3, 140) æмæ æндæр таурæгътæ.

«Сахы паддзах, зæгъы, куы бабырста Курттаты коммæ, уæд Дзывгъысы хъæу бацыдысты ацы лæгæты æмæ йыл уыцы фидæрттæй тох самадтой, – афтæ райдайы таурæгъ «Дзавгъысы лæгæт». – Сахы паддзах йæ сармадзантаæ Дзывгъысы бакомкоммæ Цуды бæрзондыл æрæвæрдта æмæ сæ уырдыгæй æхсын райдыдта. Сармадзантай фæкалдта Дзывгъысы фидæрттæй иуæй-иу рæтты, фæлæ уæддæр ирон адæм сæхи нæ лæвæрдтой». «Иу рæстæг, Цъамады мæсыгæй чи хæцыд, уыдонмæ нæмыг, топыхос нал уыд, –

дзырдауы таурæгъ «Цъамад æмæ сахы æфсæдты хæст»-ы – Æрмæст ма хæцыдысты армы дурæй.

Сахы æфсæдтæ-иу сæ сæрыл кау сæвæрдтой, афтæмæй фæцайбырстой мæсыгмæ.

Уæд сæм-иу мæсыджы хæцджытæ дурæй даргъ хъайван рауагътой, йæ бырынкъыл æфсæн конд, афтæмæй. Каумæ-иу æй быцау фæдардтой æмæ-иу ыл рахæцыдысты, афтæмæй-иу сахы æфсæдтæ былæй ракалдысты».

XVIII æнусы 70-æм азты историон цауты бындурыл конд историон зарджытæ («Хъæрæми æфсæдти зар», «Йелбердухъи зар» æмæ æнд.). XVIII æнусы 70-æм азты Турк æмæ Хъырымы хан ногæй хæст ракъахтой. Хъырымы æфсæдты ныхмæ хæцыд ирон æфсæддон къорд дæр. Сæ намысы кой баззад ирон зарджыты: «Хъæрæми æфсæдти зар» (4, 486), «Елбердухъи зар» (4, 488), «Хъарабугъати минги Хъарабугъа» æмæ æнд.

Елбердухъийы зарæг райдайы ахæм цауæй, ома Хъырымы æфсæдтæ æрбахæцца сты æмæ æрбынат кодтой Даргоны æрдузы. Чи ацæудзæн Дыгуры коммæ æмæ фехъусын кæндзæн хъырымы æфсæдтæ æрбацыдысты, уый? Фидиуæджы хъæрмæ дыгуры адæм æрæмбæырды сты æмæ хъуыды кæнынц дарддæр цы кæной, ууыл.

Хъæбатыр Елбердухъи батагъд кодта тагъдæр знагимæ схæцын æмæ зæгъы дыгурæн:

Туйгъанти хуарз Йелбердухъ

Дигори астау ку разæгъуй:

Æз сумах фæндтитæмæ нæбал кæсун,

Дигори сæрбæлтау мæ хуцау фæккæнæд. (4,488-489)

Ацы варианты историон зарæджы хъайтар, эпикон хъайтары хуызæн иунæгæй рацыд æнæхъæн æфсады ныхмæ, лидзæг сæ фæкодта, хъырымы æфсæдты разамонæджы амардта æмæ сын сæ хæцæнгарз байста.

Дыккаг варианты дæр сæйраг хъайтар у Тугъанты Елбердухъ, фæлæ ам знаджы размæ хæцынмæ рацыдысты æппæт дыгуры адæм, æмæ сын хæсты разамонæг та уыди Елбердухъ.

Зарæджы æвдыст æрцыди хæстон тактикаæ знаджы ныхмæ хохы уавæрты.

отрывок из песни

Зарæджы нæй коткретон историон æрфыст хъырымы адæмимæ хæсты. Уый лæвæрд цæуы эпикон традициты. Зарæггæнæг поэтикон фæрæзтæй – метафора æмæ æппæрццæг параллелизмтæй пайда кæнгæйæ тырны цæмæй нæ бауырна, ома хæст уыди дынджыр æмæ æгъатыр. Уый йæ къухы бафтыд æрдздыхы (стихия) сурæт спайда кæныны фæрцы: лæгæй-лæгмæ хæст сау æмæ урс мигъы хсæн.

Даргъонай Дигори коми думагмæ
Хæрæмегъæ ниббадтæй;
Уорс хонхи бæрзондæй
Уорс мегъи пъæсту ратахтæй.
Тар хæрæмегъæбæл æхе ныццафта;
Пъæстугæйттæй ‘й никкодта.
Уорс мегъи пъæсту на ‘дтæй,
Туйгъанти хуарз Елбердухъ адтæй,
Хъæрами хантаен сæ раздæугутæ
Нипшурх кодта.

Тугъанты Елбердухъ Хъырымы ханы æфсæдтимæ тохы хъæбатырæй фæмард, йæ цард радта йæ бæстæйы сæраппонд:

Радзырдта йæ Тугъанты Тæтæрхъан, 10 май, 1921 аз, Дзæуджыхъæу. Ныффыста йæ Дзагуыраты Губади.

Истур цагъд син никкодтонцæ». (4,486-488) Зарæг радзырдта Хъуыбадты Елхъан Хъурманы фырт, 14 февраль, 1926 аз, Дзæуджыхъæу. Ныффыста йæ Дзагурти Губади.

Знагимæ тохы фæсте нæ баззад Хъарабугъаты минги Хъарабугъа дæр:

«Дигори астау Тугъанти Елбердухъ
Кæми нæбал æй,

Уоми маенан дæр цæрæн нæбал ес», –
зæгъы Хъарабугъа æмæ фæцыд хæстмæ, Хъырымы ханы æфсæдты ныхмæ
тох кæнынмæ.

Хъарабугъайыл конд зарæджы æндæр варианты ис ахæм рæнхъытæ:

«Истур Дигори хонхæй сау сунт ратахтæй;

Сау сунт н' адтæй, –

Хъарабугъаты минги Хъарабугъа адтæй».

Томайты Тæтæрхъаны зарæг. Адæм рохуаты нуку ныууагътой сæ
сæрæнгуырды. Се сконд зарджыты æмæ сын таурæгъты сныв кодтой сæ
намысы фæндæгтæ, сæ аив фæлгонцтæ. Ахæм намысы фæндæгтыл
Ирыстонæй Балгаримæ фæцыд 1877 азы ирон дивизион – се 'мдин сербаг
æфсымæрты туркаг цæгъæрæдæй фервæзын кæнынмæ.

Ирон дивизионы кой айхъуыст дардыл. Инæлар И.В.Гурко Дунайы
хæсты быдырæй Тифлисмæ фехъусын кодта, кавказæгтæн тыхгæнæг тых кæй
нæ ары, уæлдайдæр ирæттæн хъуамæ сын раттын кæна Георгийы тырыса.
Ноджы инæлар куырды, цæмæй йын Дунайы хæстмæ фылдæр рарвитой ирон
хæстонтæ.

Дунайы хæсты ирон хъæбатыры нæмттæ зындгонд сты Ирыстоны:
Хъараты Дудар, Шанаты Идрис, Гайтатты Иналыхъ, Хоранты Сосырыхъо,
Еситы Аслæмырзæ, Цæлыккаты Данел æмæ бирæ æндæртæ.

Дунайы хæсты хъæбатыртæ сæхæдæг зарæг кæуыл скодтой, уыдонæй
иу уыд рукъаг Томайты Тæтæрхъан. Йæ хъæбатырдзинады кой кæны
дæлбулкъон Цæллагты Мамсыр йæ чиныг «На войне Дунайской»-ы.

*Байхъусут ацы чиныгæй скъуыддзагмæ: Уый уыд 1878 азы 1 январы.
Ирон бæхджынты къорд Гайттаты Иналыхъ æмæ Томайты Тæтæрхъаны
разамындæй схæцыдысты туркаг æнæнымæц хæстонтимæ. Датиты Гаппо
бæхджынты разæй фæцис æмæ знæгты астæу фæвзæрд йæ бæхыл. Цæгъды
æнауæрдонæй Гаппо, фæлæ йæхæдæг дæр фæцæф. Хæст бацайдагъ.
Туркагтæ «Алла-алла» хъæргæнгæ æнæрынцойæ æхсынц хъазахъы. Гаппойæн
феххуыс кæнынмæ батагъд кодта йæ хорз æмбал Тæтæрхъан. Знæгты*

хъамайæ цæгъдгæйæ бахæццæ Гаппомæ. Бæхыл æй авæрдта, фæлæ, йе
'намондæн, сармадзаны срæмыгъдæй йæ бæх фæтарст æмæ гаппойы ахста
хъазахъы 'рдæм. Тæтæрхъан ма сæм йæ худ тылдта, цæмæй цæф хæстон
тохы быдырæй аласой, фæлæ йæхи Томайты хъæбатыр нал бахъахъæдта...

- Тæтæрхъан, фæстæмæ ракас! – йæ размæ згъоргæйæ ма йæм бæргæ
хъæр кодта Иналыхъ, фæлæ байрæджы.. Туркæгтæ «алла-алла» хъæргæнгæ
Тæтæрхъаны систой сæ джебохтыл.

Уыцы бон уыдис туркæгты хъаймæты бон.; ирæттæ сæрæзтой семæ
карз тох æмæ райстой се 'мбалы туг. Датиты Гаппо йе 'мбалы мæлæт куы
базыдта, уæд йæ цæф абæттын кодта æмæ карз тохмæ фæцагайдта. Сæ
тохы фæстæ Шанаты Индрис уæлдæр хицауадæн фехъусын кодта:

– Ист æрцыд 300 уæрдонæ сæд мулк, 600 сæры стурвос. Мæрдты
нымæц бæрæг кæныны. Бирæтæ дзы миты бынфесты. Уацайрæгтæ нæй.

– Цы фесты уацайрæгтæ? – дисгæнгæйæ фæрсы инæлар Черевин.

– Уацары нæ истам, дæ бæрзонддзинад: знæгæй райстам Томайты
Тæтæрхъаны туг.

Цы хъуамæ загътаид инæлар? Кавказаг лæг знагæн йæ маст нику
ныххатыр кодта... Уыцы æхсæв æртыты рухсмæ ирон хæстонтæ
Тæтæрхъаныл скодтой зарæг:

«О, ой, уартæ хъæддзау

Иу цæфæн дыууæ бæласы калы,

Дыууæ бæласы калы, ой, тох.

Ой, уый Датиты Гаппо

Тæтæрхъаны тыххæй

Иу æхстæн дыууæйы мары, ой тох».

Ирон адæм Тæтæрхъаныл скодтой бирæ зарджытæ.

«Уæ, уæ-уæй, Асийы дон æмæ, зæгъы,

Дунайы дон талатæ куы ласынц, Тæтæрхъан!

Уæй, дзæнæты фæбадай, Томайты æфсæддон!

Ей, уæй тох!

Уæй æмæ, дæ тохы бон æрцыди, Томайты æфсæддон!

Ей, уæй тох!

Уæй, дзæнæты мын фæбадай, Томайты æфсæддон!

Ей, уæй тох!».

Æндæр варианты рæнхъытæ:

«Гъей, Дунайыдон, дам, хæтæлтæ фæласта,

Ой тох, тох-тох!

Ацы дзуттаг, дам, хъаматæ фæласта Дунайы хæстмæ.

Дзуццаты гуыдыр, дам, дæгъæлæй бачынди,

Дæ сау ныййарæг, дам, Ручъы ‘хсæн дæгъæлæй баззади.

Фыййауы далыс, дам, уæтæрыл сæмбæлд.

Елхоты дон æмæ Санайы дон

Цæугæ ризгæйæ баззадысты,

Мæнæн мæ мад æмæ мæ хотæ

Кæугæ ниугæйæ баззадысты»

Зынгонд сты Томайты дыууæ æфсымæры нæмттæ: Тæтрхъан æмæ Мæхæмæт. Тæтæрхъан хæцыдис Дунайы хæсты, Мæхæмæт – паддзахы колониалон политикайы ныхмæ. Рукъгомы фæсивæды зарæг дыууæ æфсымæрыл. Ис дзы ахæм рæнхъытæ Тæтæрхъаны тыххæй:

«Уæй, тох, Ручъы сæрмæ, дам, мын кæд æмæ хæрисæй дзæнгæрæг.

Ойтæ, уæрæйдæ, хæрисæй дзæнгæрæг.

Уæй, рухс дзæнæты фæбадай, Томайты Тæтæрхъан, гъей.

Уой тох, ой, Мæхæмæт бадзуры, Дунайы хæстæй

фæдис фæдисы хъæргæнæг».

З о н а д о н л и т е р а т у р æ

1. История Северо-Осетинской АССР с древнейших времен до наших дней.
Т.И. Орджоникидзе, 1987.

2. Блиев М.М., Бзаров Р.С. История Осетии с древнейших времен до конца XIX в. Владикавказ, 2000.
3. Ирон таурæгътæ /Сарæзта йæ Джыккайты Шамил. Дзæуджыхъæу, 1989.
- 4.Ирон адæмон сфæлдыста. 2 томы / Сарæзта йæ Салæгаты Зоя. Дзæуджыхъæу, 2007.
5. Хамицаева Т.А. Историко-песенный фольклор осетин. Орджоникидзе, 1973.
6. Къозонты Махарбег. Томайты Мæхæмæт æмæ Тæтæрхъан //Рæстдзинад, 1991, №3 апрел.
7. Цаллагов М.А. На войне Дунайской. Орджоникидзе, 1970.

5-æм темæ. Уырыссаг- ирон ахастдзинæдтæ историон таурæгътæ æмæ зарджытæ. (2 сах.)

Фыццаг ирон минæвæрттæ Петербурджы(1749-1752) æмæ семæ баст ирон таурæгътæ æмæ зарджытæ. Ирыстоны баиу Уæрæсеимæ (1774), уыцы цауимæ баст таурæгътæ æмæ зарджытæ. XVIII æнусы астæу рапарахат сты уырыссаг-ирон ахастдзинæдтæ. Цалдæр æнусы хæххон зынвадат уавæрты ирон адæм стыхстысты æнæзæххæй æмæ сфæнд кодтой се стыр тыхджын сыхаг Уæрæсейæ æххуыс бацагурын.

1749 азы паддзахмæ фæцыдысты Дигуры, Уæлладжыры æмæ Куырттаты кæмтты минæвæрттæ, сæ сæргъы зæрæмæггаг Магкаты Зураб, афтæмæй. Фыццагдæр уыдон байгæрстой фæндаг Уæрæсеимæ баиу кæныны хъуыддаджы. Фæлæ уæд Уæрæсейы паддзах уыцы курдиат фæстæдæрмæ аргъæвта. Турк æмæ Хъырымы хан æцы баиудзинады ныхмæ кæй тох кодтой, уымæ гæсгæ.

1770 азы тæгиаты æлдæрттæ сæхи хъæппæрисæй ныффыстой курдиат Уæрæсейы паддзахмæ, цæмæй сæ бакæна йæ дæлбар. Уыцы аз сын сæ курдиат сæххæст кодтой:уæрæсе сые радта хъæугæ гæххæтт, тæгиатæ систы Уæрæсейы дæлбар.

Уæдмæ фæцис уырыссаг-туркаг хæст(1768-1774 азтæ) æмæ 1774 азы октябры мæйы Мæзжæджы фидары иронадæмы æмæ Уæрæсейы паддзахады миæвæрттæ сфидар кодтой Уæрæсеимæ баиу кæныны гæххæтт. Ирыстоны миæвæрттæ уыдысты 19, уыдонимæ: Есиаты Бахтынджери, Саулохты Аба, Къарджиаты Бахъар, Гуриаты Джага, Агънаты Гиуæрги æмæ иннæтæ.

1787 азы ма Ирыстонæй миæвæрттæ уыдис Хъырымы сæ сæргъы нарыхъæуккаг Мамиаты Хъарадзау. Ам фембæлдысты ус-паддзах Екатерина II-имæ: фæндыдис æй хæстæгдæр базонгæ уæвын йæ дæлбар кавказаг адæмтимæ.

Æппæт ацы историон цаутæ ссардтой сæ ирд бынат адæмон сфæлдыстады. Зындгонд сты таурæгътæ: «Магкаты Зурабы таурæгъ», «Мамиаты Хъарадзауы хабар» (3, 167 кæнæ 4, 691), «Курттаты кадаг»(3, 159 кæнæ 4, 685) æмæ æнд.

Рæгзаманты Куырттаты комыл арæзт уыд сæудæджергæнджыты фæндаг Фæскавказмæ. Ардыгæй-иу ахызтысты Уæлладжыры коммæ æмæ Хуссар Ирмæ дæр. 1783 азы гурдзиаг паддзах Ираклии II дæр йæхи бакодта Уæрæсейы дæлбар. Хæстон-гуырдзиаг фæндагыл абырджытæ кæй сарæх сты, уымæ гæсгæ уыпрыс æмæ гуырдзыйы ахастдзинаedtæ фæкарз сты. Уæрæсейы паддзахадæн зындгонд уыдис Куырттаты комы фæндаг æмæ сфæнд кодта ацы фæндагæй спайда кæнын. Гуырдзымæ йæ бастдзинаedtæ сфидар кæныны тыххæй баныхас кодта куыртатæгтимæ, цæмæй Уæрæсейы миæвæртты сæрæгасæй æмбæлын кæной Гуырдзымæ æмæ фæстæмæ. Куырттатагтæ сразы сты баххуыс кодтой Уæрæсейы паддзахæн уыцы хъуыддаг сæххæст кæнынмæ. Се стыр æххуысы тыххæй сын паддзах ракодта стыр лæвæрттæ æмæ сын загъта, алы аз дæр куыд цæуой паддзахмæ сæ лæвæрттæ иснынмæ.

«Куырттатаг кадаг» æмæ «Куырттаты зарæг» комы фæндагимæ баст кæйс ты, уый тыххæй фыста зындгонд композитор Галаты Барис дæр йæ чиныджы «Осетинские народные песни».

Авд азы нал ацыдысты куырттатагтæ сæ лæвæрттæ исынмæ, æмæ сæм уæд паддзах сæрвыста «хъулон чиныг», ома фыстæг.

«Чиныгмæ ракаес-бакаес кодтой, æмæ дзы чи цы бамбæрстаид!» – загъдæуы таурæгъ «Куырттаты цагъд»-ы. *Стæй æрæмбырд сты, кæмæн æй бакасын кæнæм, зæгъгæ. Æмæ хъуыстгонд уыди Мамиаты Хъарадзау, чиныджы зонæг æмæ Уырысмæ цæуæг лæг, æмæ йæ уымæ фæхæссæм æмæ йæ уый бакаеса, зæгъгæ. Фæцыдысты Нармæ Куырттаты æрвыст лæгтæ. Хъарадзау сын бакаст сæ хъулон чиныг æмæ сын загъта, паддзах сæм кæйс иды йæхимæ сæ лæвæрттæ ласынмæ. Мамиаты Хъарадзау æмæ дыууиссæдз куырттатаг барæджы фæцыдысты паддзахмæ. «Дыууиссæдз хъæдын уæрдоны сарæзтой уыцы ран Куырттатаæ. Сæ хæзна бафснайдтой, фарастысæдз галлы сын балæвар кодта паддзах» («Куырттаты кадæг»).*

Фæстæмæ цæугæйæ сыл амбæлдысты кæсгон къниæзтæ Биаслантæ æмæ сæ бадомдтой æмбæлæггаджы хай. Кæсæджы минæвар Айдаболы-фырт дыууæ адамы кæрæдзийыл сардыдта, æмæ курттаты минæвæртæ бынцагъд фесты. Куырттатагтæ сæ бæлццæттыл скодой зарджытæ, нæ ферох кодтой Хъарадзауы ном дæр. Æрмæст зындгонд у, Мамиаты Хъарадзау кæй уыд Хъырыммæ минæвæрæды разамонæг, фæлæ йыл уæддæр ирон адæм скодтой уыцы сæфты зарджытæ дæр.

«Уæздан Куырттатаæ, уæ-уæй,

Уæ паддзах уæм, зæгъ, хъулон пакет куы сæрвыста!

Уæй тох, мардзæ, уæйт, æмæ, тох, рира, уæй!

Уæй-райдæ, уæ-рæйдæ, мæ, уæ-рира, гъей!

Чи, дам, бакаесдзæн, уæ, гъей, нæ хъулон пакет?

Уæ-райдæ, уæ, дуне, уайт, æмæ, рирассæ, гъей!

Уæй-райдæ, уæ-райдæ мæ, рирассæ, гъей.

Мамиаты, зæгъ, Хъарадзау, уæдæ, уæздан мын Куырттатаæ!

Уæй, тох, мардза, уæйт, æмæ тох, рира, гъей!

Уæй-рæйдæ, уæ-рæйдæ мæ, рирассæ, гъей!».

Скъыддзаг æндæр вариантæй:

«Æрæмбырд ут, Куырттатаæ, агъуысты ныхасмæ.
Дæлæ нæм нæ мæнгард паддзах хъулон пакет сæрвыста.
Ой, æмæ куы æрæмбырд вæййынц Куырттатаæ,
Лæгæй æвзæрст æмæ бæхы хорзæй».

Таурæгъты Мамиаты Хъарадзау æвдыст цæуы Ирыстоны иунæг ахуыргонд адæймагæй. Уый ма иу Бетъырбургъы уыдис минæвар ацыды размæ дæр, зыдта паддзахы кæрты этикет. Уый сын æрмæстæр тæлмацгæнæг нæ уыди паддзах æмæ курттатæгтæн, фæлæ ма куырттатагтæн амыдта сæхи куыд дарой паддзахы раз. Уый уыд ныфсхаст æмæ хъæбатыр адæймаг. Зарæггæнæг кæсæгимæ хæстмбæлд æвдисгæйæ йæ хъус æрдардта Хъарадзау æмæ йæ фырты астæу цы ахастдзинæдтæ ис, уыдонмæ Хъарадзауы фырт дæр паддзахмæ минæвар цугæйæ уыди семæ. Мæлæтдзаг цæфæй фырт фыдæй куры дон. Хæст йæ тæккæ цырынаы цæугæйæ æнæ дон тыгъд быдыры Хъарадзау йæхæдæг йæ туг кæлгæйæ йæ бон баци йæ фырты бафсадын æрмæстдæр «йæ тæвд тугæй», йæ фырт куы амард, уæд йæхи баппæрста æхсаргардимæ хæсты астæумæ æмæ уым мæлæтдзаг цæф фæци.

З о н а д о н л и т е р а т у р æ

1. История Северо-Осетинской АССР с древнейших времен до наших дней. Т. I. – Орджоникидзе, 1987.
2. Блиев М. М., Бзаров Р. С. История Осетии с древнейших времен до конца XIX в. – Владикавказ, 2000.
3. Ирон таурæгътæ / Сарæзта йæ Джыккайты Шамил. – Дзæуджыхъæу, 1989.
4. Ирон адæмон сфæлдыста. 2 томы / Сарæзта йæ Салæгаты Зоя. – Дзæуджыхъæу, 2007.
5. Хамицаева Т. А. Историко-песенный фольклор осетин. – Орджоникидзе, 1973.

6-æм темæ. Кæсгон къниæзтимæ тохы мотивтæ историон

зарджыты. (2 сах.)

Ирон-кæсгон ахастдзинæдтæ адæмон сфæлдыстады. Мангойлаг-тæтæйраг æмæ Тимуры лæбурджытæй ма нæ фыдæлтæй чи аирвæзт, уыдон сæхи хæхты хъæбысы бааууон кодтой. Сæ тыгъд быдыртæ æдзæрæгæй базадысты, æмæ сын сæ XV-XVI æнусты кæсгон къниæзтæ Таусултантæ æмæ Биаслантæ бацахстой. Кæсæг уæдмæ XVI æнусмæ баиу сты Уæрæсеимæ, истой дзы хæцæнгарз æмæ топыхос, æмæ сын тагъд рæстæджы тыхгæнæг тых нал ардта. Дзырдтой иу сæ уæздæттæ, Эльбрусы-хохы онг кæйс ты сæ цагъайрæгтæ, уырдыгæй фалдæр та – сæ дæлбар адæмтæ, уыдонимæ Дыгургомы адæм дæр. Сæрдыгон-иу хос кæрдын афон кæсгон къниæзтæ сæхи дæлбар бакодтой Ирыстоны иннæ кæмтты нарджытæ дæр. Ирыстон Кæсæджы дæлбарæй схицæн ис, Уæрæсеимæ куы баиу ис, уæд. Гъе, уыцы историон цаутæ дæр сæ фæд ныууагътой таурæгъты æмæ зарджыты: «Хъайтыхъы-фырт Сар-Аслæнбег», «Донифарси Хъанухъти Устур Ессей зар», «Сари-Асланбеги зар», Кодзырты Таймураз, Берозты Тотырадз, Ларсаг Хъуыдайнат æмæ иннæ ирон хъæбатыртыл конд таурæгътæ æмæ зарджыты.

Ирон хъæбатырты фæлгонцтæ адæмон зарджыты(Ларсаг Хъуыдайнат, Хъаныхъты Есе, Кодзырты Таймураз, Берозты Тотырадз). Дыгуры, Доныфарсы абон дæр ма лæууы зындгонд Хъаныхъты Есейы маъсыг. Есе зындгонд уыд йæ тых, йæ хъару æмæ рæстдзæвинæй. Рагæй бæллыдысты кæсæг Доныфарс сæ бæлбар бакæнын, фæлæ сæ къухы уыцы фæнд нику бафтыд. Кæсгон къниаз Сар-Аслæнбег йæ хъару бавзарынвæнд скодта Есеимæ. Къниазмæ уыдис дыууæ стыр галлы, æмæ сæ Доныфарсы сойджын хизæнуат Тæторсмæ аскъæрынвæнд скодта: «Алы майрæмбоны дæр сын хаста Сафар-Али цæх заргæ. Уæд æй Дыгургомы цæрæг Хъаныхъты Есе федта æмæ йæм хæтæлæй ныууасыд: «Иннæ майрæмбоны сæ ам нал фендзынæ». Есе галты æртардта æмæ сæ аргæвста. Се ‘взист сыкъатæ сын дуарыл бакодта» (Таурæгъ Хъайтыхъы-фырт Сар-Аслæнбек 4, 641-644).

Адæм Есейыл цы зарæг скодтой, уым ноджы ирддæрæй æвдыст сты уыцы цаутæ: (4, 492-495)

«Гъенур ба Сари Асләнбекмæ иуазæг исæмбæлдæй, -
Хъаразаути Муртаз-Али.

Загъта ин Сари Асләнбек еци Муртаз-Алиән:

«Дигормæ бацæун мæ фæндуй,

‘Ма ци рæуонай бацæон, уой нæ зæнун.

Игъосун:дессаг хърæгун лæг æй Хъанухъти Есе,

‘Ма мæ уой базонун фæндуй»

Муртаз-Али йин загъта: «Уомæн дин æз мадзал амонун;

Дæ дууæ сау Гали Тæторсмæ баскъæрæ,

‘Ма уони рæуаги бацæудзæнæ».

Галты æргæвсты тыххæй куы базыдта Сар-Асләнбек, уæд йе
‘фсæдтимæ æрбацыд Дигургоммæ. Æрынцад Задалескы бын. Æфсады бæхтæ
æхсæв-бонмæ кæй ацыдысты, уымæй æрзади хъæддаг кæрдо бæлæстæ
(бæхтæ уый размæ Кеты хъæуы бахордтой хъæддаг кордотæ). Бирæ
фенхъæлмæ каст кæсгон къниаз, кæд æм рацæудзысты хатыр курынмæ
доныфарсæгтæ æмæ йын йæ хъалон кæд бафиддзысты. Фæлæ йæм зынæг нæ
уыд. Есе уыд зындгонд рæстдзæвин лæг.

«Сæумæ ба Сар-Асләнбæк æхе гъуыди рацудæй,

‘Ма æ хъуывгъан æ размæ æривæрдта,

Хъанухъи-фурт ин æй мæсуги сæрæй фехста,

‘Ма ин æ хъуывгъани раморæ кодта.

Гъе мин мæхе дæр уотæ фергъæвтаидæ

‘Ма мин уой хæтдзæ мæнæн тохгæ нæбал æй».

Бафидыдтой. Цы лæвар дæ хъæуы, зæгъгæ, къниазы Есе фæрсы. Уый
йын ракуырда лæварæн йæ бæхы.

«Дæттун æй дзурдгондæй, - дзуры йæм Есе.

Мæ колдуарæй æндæбила ку фæууа,

Фæстæмæ ци æрбахæсса,

Уод уомæн раттæн нæбал йес нецибæл æгъдауæй».

Хъыг куыnnæ уыдаиккой уыцы ныхæстæ Сар-Асләнбекæн:

«Æз ба кæсгон æлдар уогæй, -
Куд ма æрбахæсдзæнæй фæстæмæ,
Кæсгон лæг бæхбæл некæд исбадтæй!?»

Нозтджын къниаз бæхыл бæргæ абадтис æмæ быдыртыл йæхи аирхæфста,
фæлæ йæ бæх уайтагъд фæстæмæ æрбахæццæ кодта:

«Сари-Аслæнбек цудæй æфсæдти хæтдзæ тухæ кæнунмæ Есемæ,
Фал æхуæдæг фæстæмæ æлхæнуйнаг иссæй æ бæхгини рæуаги».

Рæстзæрдæ ирон лæгæн тыхгæнæг тых нæ ары. Кæсæджы бон нæ бацис
Ирыстоны сæ цагъары бын фæкæнын.

Кæсгон къниæзтæн канд Дыгургом адæм нæ, фæлæ ма тæгиаты
хъæутæй иуæй-иутæ дæр фыстой хъалон. Ирон адæмæн зындгонд у **Ларсаг
Хъуыдайнаты** ном. Таурæгъты куыд дзурынц, афтæмæй райгуырд Ларсы,
фæлæ йæ хъæубæстæимæ нæ бафидыдта æмæ ралыгъд Ламардонмæ.
Хъуыдайнат нæ хатыр кодта кæсгон къниæзтæн. Иухатт йе ‘ртхорд
Еналдымæ ламаз куыд кодтой, афтæмæй сыл æрбамбæлдысты кæсгон
къниæзтæ. Хъуыраны æгъдаумæ гæсгæ искæйы ламазгæнгæйæ багъыгдарын
уыд стыр тæригъæд, нæ уыдис ныууадзæн ламаз кæнын дæр. Кæсгон
къниæзтæ фехæлдтой пысылмон дины æгъдау æмæ амардтой дыууæ æмбалы
дæр:

«Æз, дам, Ларсаг куы уыдтæн, уæй-уæй, Дзахотты фырт
Хъуыдайнат,

Уæй тох, дзæнæты фæбадай, гъей!

Ой, дзæнæты фæбадай, гъей!

Дæлæ кæсгон æлдар, гъей, хъалон исынмæ æрбацауы.

Уай, дзæнæты фæбадай, гъе!

Уæ Ларсаг Хъуыдайнат, гъей!

Ныр дын кæсгон æлдар куы рамара дæ дарæджы, уæдæ?

Уæй, рухсаг æрбауинаг, гъей!

Дзахотты фырт Хъуыдайнат, гъей»

«Ларсаг Хъуыдайнаты зарæджы» иннæ варианты та кæсæг се ‘фсадимæ æрбацыдысты тох кæнынмæ:

«æз, дам, Ларсаг куы дæн,
О, ой Ларсаг Хъуыдайнат, Уæй, тох, уæрæйдæ, ой, уæрæйдæ,
Ой, ой, Ларсаг, дам, Хъуыдайнат,
Уæй, тох, уæрæйдæ, ой, уæрæйдæ,
Ой, ой, Ларсаг, дам, Хъуыдайнат.
Дæлæ кæсгон æлдар,
О, ой, æрбацæуы, зæгъы,
Уæй тох, æд æфсад æрбацæуы,
Ой, ой, Ларсаг, дам, Хъуыдайнат, гъей».

Кæсæджы уæздæттимæ тохы фæмард **Кодзырты Таймураз** дæр. Ирон адæм ыл сарæзтой хъæбатыры зарджытæ. Йæ хъуыстгонд ном нæ фесæфт: ссис адæмæн уарзон æмæ абон дæр цары фæлтæрты æхсæн.

Таймураз стох кодта кæсгон хъалонисæджы ныхмæ. Йæ сæрмаæ худинаг не ‘рхаста, бахъахъæдта ирон лæджы кад æмæ намыс.

«Нæ фыдæлтæ рæстæджы иу быдираг æлдар йæ фæсдзæунтимæ хохмæ хъалон исынмæ бацыди æмæ Санибайы Кодзырты Таймуразы кæрты æрхызтис, – афтæ райдайы таурæгъ «Кодзырты Таймураз» (3, 142) – сæ бæхтæ хоры къутуйыл бафтыдтой уæгъдæй, сæхæдæг хæдзары даргъ бандоныл хицонæ бадт æркодтой». Таурæгъæн ис цалдæр варианты. Иу варианты Кодзырты Таймуразы фыд, туг исыны æгъдауæй тæрсгæйæ, Санибайæ алыгъд Цмимæ. Цми кæсæгæн хъалон нæ фыста, фæлæ сæм уæддæр хъалон исынмæ фæзындысты.

Таймуразыл адæм скодтой цалдæр зарæджы: (4, 523-525)

Зарæг йæ арæзтмæ гæсгæ у монолог конкретон историон аппимæ. Зарæджы æвдыст цæуы кæимæ хæцыди Таймураз, цавæр сгуыхтдзинад равдыста, стæй мады æрсабыр кæнæн ныхæстæ, кæцыйæн йæ сыввæллоны фæмард у æнæкæрон хъыг.

– Уæй, райсом раджы дын

Цуаны цæудзынæн, дзыцца,
Уæртæ Хархы сæрмæ
Сæрджын саг марынмæ.
Ацæттæ-ма мын кæн,
Хæссынæн рæуæг чи уа,
Хæрынæн – адджын,
Ахæм фæндаггæгтæ.

Мæнæ схызти Таймураз Хархы хохы цъупмæ. Хархы комæй райхъуыст сæрджын саджы уынæр. Амардта сæрджын саджы хъæбатыр Кодзырты Таймураз. Сæрджын саджы нæ амардта «цæхæрцæст» Таймураз, фæлæ амардта кæсгон раздзог – хъæбатыр кънязы.

Зарæджы сæйраг хъуыды, йæ лейтмотив хъуысынц Таймуразы тызмæг ныхæсты, кæцытæ здæхт сты знгтæм:

«Уæд дын Таймураз куы бадзуры:
- Сымах нæ куы басырдтат
Нæ рæсугъд быдыртæй
Ихсыд хæхты цъассытæм.
Ам дæр нæ цæрын куынауал уадзут...

Зарæг фæвæййы мадмæ здæхт ныхæстæй, кæцыты æвдыст æрцыд, иунæгæй куыд хæцыд дыууадæс знагимæ.

Уæ, мæ мады зæронд дзыцца,
Уæ, дæ дзидзийы хъуырт мын ,
Ой, хæлар æрбауа, уæдæ.
Ой, мæ ныййагæг мад дзыцца,
Хæсты æгады мардæй нæ мæлын.
Ой, нана, ды мын кæй æрхуыдтай,
Ой, æмæ уыцы цъæх цухъа мын
Ой, æмæ карз тохы бон, уæдæ,
Цереччы зъарау раскъуыхти:
Кард дæр æй нæ кæрды,

Топп дæр дзы нæ хизы.

Ой, уæдæ комы нарæджы мыл

Кæсгон æлдæртты нæмгуытæ

Ихуарæгау калдтой.

Кæд зарæг арæзт у мард хъæбатырыл, уæддæр йæ мидис трагикон хуызы ‘нкъард нæ цæуы, уымæн æмæ йæ хъайтар фæмард адæмы сæраппонд æмæ никуы фæрох уыдзæн адæмы зæрдæтæй.

Зарæгæн йæ апп у геройы монолог – кæны йæ бæлвырдæй æнæмæлгæ, уымæн æмæ аллы азарды дæр хъæбатыр æрыгас вæййы, æмæ йæхæдæг фæдзуры, цы йыл æрцæди, уый.

Скуыддзаг æндæр вариантæй:

«Дзыццамæ мын чи бадзурдзæн:

«Хæрхы сæр дын, зæгъ,

Сæрджын саг рамардтон.

Цинн дæ рыл ма бакæ,

Маст дæ рыл ма бакæ»

Уый сæрджын саг куы нæ рамардта

Цæхæрцæст Таймураз –

Кæсæгæн сæ тæккæ раздзог,

Сæ хъал æлдар куы уыди».

1870 азты Ирыстоныл айхъыст Берозты Тотырадзы кой. Ирон адæм скодтой кадджытæ æмæ зарджытæ. Фыссæг Хъылаты Созырыхъо йыл ныффыста йæ хуыздæр поэतिकон уацмыстæй иу – «Тотырадзы зарæг».

Адæмон сфæлдыстады алыхуызон вариантты ис Тотырадзы мæлæты тыххæй. «Тотырадзы таурæгъ»-ы (3, 157) загъд ис: *«Иу бон куы уыди, уæд ын мæхъæлы абырджытæ йæ фос давынмæ бацыдысты. Тотырадз сæ базыдта, æхсынтæ сæ байдыдта. Иу мæхъæлоны дзы амардта»*. Мæхъæлон ус афæдзы хисты фæстæ бадомдта йæ лæджы туг райсын. Тотырадзы мæхъæл расайдтой чындзхæссæджы æфсон æмæ сын фæндагыл тох бацайдагъ. Дыууæ мæхъæлонæй ма йæ туг райста Тотырадз, фæлæ йæхæдæг дæр мæлæтдзаг

цæф фæцис. Адæмы арæзт «Тотырадзы зарæджы» (4, 553-554) ис ахæм ныхæстæ:

«Уалынмæ чындзхæсджытæ ‘рбацыдысты,
Кæсгон фæсивæд, хæзифтонг дарæсæй.
Сæ размæ дын уæд иу ус куы разгъордта,
Уынджы астæу сæм афтæ бадзуры:
«Ирон адæмæй мын мæ лæджы туг чи райса,
Уымæн куы ратдзынæн мæ чызджыты хуыздæры».

Иннæ вариант та у ахæм:

Мæххæл фæндагыл Заманхъулы хъомгæс Таймурадзыл фембæлдысты æмæ йæ семæ хуыдтой чындзхæссæг. Куы нæ сын бакуымбта, уæд æй тыххæй бæхмæ баппæрстой. Тотырадз бæхы тæнтæ йæ къахæй æрбалвæста, бæх йæ згъорд фæсындæгдæр кодта, æмæ Тотырадз фæстæрдыгæй кæсгон къниазы къæбут дамбацайæ ныццафта (сласта къниазы дамбаца) æмæ фæстæмæ тæргæ бæхæй раздæхт. Фæлæ уыцы ран карз тохы фæмард:

«Тотырадз, дын, уæд бæхы тæнтæ ‘рбалвæста,
Бæрæг дын иннæты фæстæ куы аздадис,
Зæронд Тотырадз ын йæ дамбаца сласта
Æмæ йын æй йæ къæбутыл куы ныццафта».

Кæсгон æлдæрттæй уый æнххæл чи уыд, æмæ ацы мæгуыр лæг ахæм хъæбатыр разындзæн!.. Æлдæрттæй Тотырадз æхсæзы мæрдтæм барвыста. Мæлæт ссардта обауы сæр Тотырадз, фæлæ йын уæддæр кæсæг йæ сæр раæнынвæнд скодтой æвдисæнæн ахæссынæн. Се ‘лгъаг фæнд сæ къухы нæ бафтыд: Заманхъулы хъæуы адæм фæфæдис сты, æмæ кæсæг лидзæг фесты:

«Уæй-уæ-уæй, Тотырадз, дæ сау уæрдон, зæгъ
хæдзар халы, уæд æмæ!
Уæй, уæ уæй, уæ, рухсаг уай, æмæ цы кæнон?
Гъей, Берозы-фырт мын, хъæбатыр, гъе мардза, Тотырадз
Гъе, уæй тох!».

З о н а д о н л и т е р а т у р а

1. История Северо-Осетинской АССР с древнейших времен до наших дней. Т.И. Орджоникидзе, 1987.
2. Блиев М.М., Бзаров Р.С. История Осетии с древнейших времен до конца XIX в. Владикавказ, 2000.
3. Ирон таурæгътæ /Сарæзта йæ Джыккайтæ Шамил. Дзæуджыхъæу, 1989.
4. Ирон адамон сфæлдыста. 2 томы / Сарæзта йæ Салæгаты Зоя. Дзæуджыхъæу, 2007.
5. Хамицаева Т.А. Историко-песенный фольклор осетин. Орджоникидзе, 1973.

7-æм темæ. Æлдæртты æмæ кæвдæсæрдты æхсæн тох адамон сфæлдыстады. (2 сах.)

Ирыстоны социалон къордты равзæрд: æлдæрттæ, фæрссаг лæгтæ, кæвдæсæрдтæ æмæ цагъайрæгтæ. XVIII-XIX æнусты Ирыстоны стыхджын уæздæттæ æмæ сæ кæвдæсæрдты æхсæн карз тох.

Ирыстоны цагъайраг дуг кæй нæ рапарахат, уымæ гæсгæ æлдæрттæ курдтой дыккаг устытæ сæхицæй дæлдæр социалон къордæй: цæмæй сын скæной цот – хæдзары кусджытæ, сæ мулк хъахъхъæнджытæ æмæ æнд. Æлдæрттæ дыккаг устытæн дæр фыстой ирæд, фæлæ уæддæр хуынд номылус (ома усы ном хаста). Æлдары кæвдæсард цот хастой йæ мыггаг, йæ мæлæты фæстæ сын кодтой кæвдæсарды хай йæ бынтæй. Адæймаг куы райгуыры, уæд æй фæнды сæрибар цард кæнын, Йæ уавæртæ афтæ куы нæ амоной, уæд та кæны карз тох йæ сæрибары сæрвæлтау. Ахæм хъæбатыр тохгæнæг кæвдæсæрдты нæмттæ баззадысты адæмы зæрдæйы, уыдонимæ Тлаттаты Чермены æмæ Тлаттаты Бæтæйы фыртты нæмттæ. Цал æмæ сыл цал зарæджы скодтой ирон адæм! Цал ирон комæй райхъуыстысты Черменыл æмæ Аслæнбегыл конд зарджытæ!

Адæмæн уарзон Тлаттаты Бестолы кæвдæсард фырт Чермен цард Хъобаны XVIII æнусты кæрон æмæ XIX æнусы райдиан (Уæллаг Хъобаны цардысты Хъаныхъуатæ). Бестолы амарды фæстæ йын æмбæлд раттын хай йæ фыды бынтæй. Фæлæ йын йæ уæздан хъал æфсымыртæ «кæвдæсарды хай бакодтой».

«Тлаттатæ сæ зæххытæ уарыны фæнд скодтой æмæ дзы саулæгæн (кæвдæсардæн) хай нæ кодтой, - афтæ райдайы тæурæгъ «Тлаттаты Чермен».(2, 213) Уыцы рæстæджы Чермен балцы уыдис. Æрцыдис йæ хæдзармæ, йæ мад æнкъардæй бадти, æмæ йæ бафарста: «Цæмæн æнкъардæй бадыс, нана?». Йæ мад ын зæгъта: «Тлаттатæ сæрвæттæ байуæрстой æмæ дзы дæуæн хай нæ бакодтой». «Ма тæрс, мæ мад, хуссæрттæн мын сæ цæгæттæ радзысты, цæгæттæн – сæ хуссæрттæ». Уый фæстæ Чермен, зæххытæй йæ кæцы хъуыдис, уыдон иууылдæр байста æмæ сын дондзау донмæ нал уагъта, куыройдзау – куыроймæ».

Черменыл ма фыст æрцыди мæнæ ахæм таурæгътæ «Черменæн – кæвдæсарды хай» (2, 214), «Чермен Калакмæ чырæ ласынмæ куыд ацыд»(2, 215), «Чермен æмæ сомихаг» (2, 216).

Таурæгъæй æвзæры зарæг. Иу таурæгъы дзырдæуы, Чермен хæларæй кæй цард, дæргъæвсаг Джыбылаты Токоимæ. Токо æмæ йе ‘хсæз фырты сæ сæрма не ‘рхастой кæвдæсарды ном хæссын æмæ райдыдтой мыггагон мæсыг амайын. Чермен уый куы фехъуыста, уæд сфæнд кодта семæ базонгæ уæвын. Афтæ райдыдта сæ хæлардзинад. Чермены номыл Дæргъæвсы куывд куы скодтой, уæд йæ зæрдæмæ фæцыд Баймæтаты Госæма. Бафидыдта Баймæтатимæ, фæлæ ахæм бастдзинадтæ Тлаттаты зæрдæмæ нæ фæцыдысты, æмæ амардтой Чермены. Фæлæ дæргъæвсæгтæн Чермен нæ амард, скодтой йыл зарæг, æмæ айзæлыд æгас Ирыстоныл:

«Уæй, Чермен, Тылаттатæ мын, зæгъы байуæрстой,

Кæд æрнæджытæ, кæд гæмæхтæ, гъей, уæй!

Уæй, илæлæй, зæгъы, илæлæй, Чермен, гъей.

Уæй, Чермен, дæуæн, зæгъы, хай нæ бакодтой, Чермен,

Æрмæст кæд цъыфдзæстытæ, кæд къæдзæхтæ, гъей, уæй.

Уæй, Бестолы фырт, зæгъы, хъæбатыр Чермен, гъей»

Æндæр варианты:

«Уой, Чермены тохы зарæг

Цы бæлщæттæ бакæной,

Уыцы бæлщæттæ, уæдæ,

Уой, фæндараст æрбауой!

Уой, уæдæ хуссайраг бæлас

Макуы, дам, мын ракæла,

Уой, æмæ куы ракæла, уæд та

Макуы, дам, бамбийа.

Уæй, Чермены хуызæн гуырд,

Уой, макуы райгуыра, ой,

Уæд, куы райгуыра, уæд та

Макуы, дам, нын рамæла, ой»

Гæдиаты Секъа дæр бирæ уарзта хъæбатыр Чермены æмæ йыл ныффыста зарæг-æмдзæвгæ «Чермен». Абон Секъайы фыст зарæг дæр тынг зындгонд у Ирыстоны.

«Тылаттатае байуæрстой

Æрнæджытæ, гæмæхтæ.

Черменæн хай равзæрстой

Цъыфдзæстытæ, къæдзæхтæ.

Уæд Чермен уыд хатынмæ, Лæбæрдта-иу бирæгъау

Сау хъулгъайы сæттынмæ,

Æрбатардта иу рæгъау». (5, 48)

Тлаттаты Чермен æмæ Бæтæйы фырттыл конд зарджытæ æмæ таурæгътæ. Хъобайнаг Тлаттаты Бæтæйæн уыдис æртæ кæвдæсард фырты: Алæнбег, Будзи æмæ Асадже (æндæр варианты – Уæгъуыллæ). Таурæгътæ куыд дзурынц, афтæмæй Бæтæйы уæздан фырттæ æмæ йæ кæвдæсардты

æхсæн рауад стыр хъаугъа. Иу таурæгъы – «Бæтæйы фырттæ» (2, 199-203) – загъд ис, зæгъгæ, *«Бæтæйæн йæ кæстæр æфсымæр куы амарди, уæд идæдз ус, пысылмон æгъдаумæ гæсгæ, хъуамæ смой кодтаид Бæтæйы æхсæз фыртæй искаецымæ»*. Ус сразы ис сахъ Аслæнбеджы,, кæвдæсарды, ус суæвын. Уый фæхъыг Бæтæйы фыццаг усæй райгуыргæ фырттæн: Беслæн, Тарас æмæ Цорæйæн.

Иннæ таурæгъы – «Бæтæйы фырт Аслæнбег абырæг цæй тыххæй сси» (2, 203-208) – загъд ис, Бæтæйæн кæй уыд дыккаг усæй иу чызг æмæ цыппар лæппуйы: Аслæнбег, Будзи, Бæдыг æмæ Уæгъуыллæ. Сæ мад уыдис Цæлойтæй. Аслæнбегæн йæ ус курын афон куы æрцыд, уæд ракуырда Цмийы уæздæттæй Слонаты Хамбечеры. Тлаттаты уæздæттæм уый тынг худинаг фæкастис: *«...Тлаттаты Цорæ Слонатæм ныццыд æмæ сын афтæ зæгъы: Нæ кусæджы фыртæн чызг цæмæн радтат, ныр ма æз та кæй ракурон?»*

Цорæ бавдæлдис, ацы хъуыддаг нæ сæрмæ не 'рхæсдзыстæм, зæгъгæ, æмæ Аслæнбеджы ус Хамбечеры Хъаныхъуаты зæронд Тъарасæн аскъæфын кодта. Аслæнбег йæ сæрмæ не 'рхаста ахæм хъуыддаг: Цорæ æмæ Тъарасыл марыныл зилын байдыдта æмæ афтæмæй абырæг сси. Аслæнбег иу афон Цорæйы размæ бабадт æмæ йæ амардта. Цорæйы марды фæстæ Бæтæйы фырттæн Хъобаны цæрæн нал уыдис æмæ алыгъдысты Уæлладжыры коммæ.

Бирæ зарджытæ конд æрцыди Бæтæйы фырттыл: «Бæтæйы фыртты зарæг» (3, 534-535), «Аслæнбеджы зарæг» (3, 535-538), «Бæтæйы фыртты зарæг» вариант (3, 538-539).

«Аслæнбеджы зарæг», кæнæ ма йæ ноджыдæр хонынц – «Бæтæйы фыртты зарæг», у тæккæ зандгонддæр зарджытæй иу. Цхырбаты Ксения куыд фыссы, афтæмæй нæлгоймæгты зарæг æмæ сылгоймаджы хъарæгæн-кæуынаен ис иу райдиан. Зарæгæн дæр хъарæджы хуызæн йæ ныхас уыд адæймаджы æнкъарæнтæ фæцагайын, йæ зæрдæ йын кæнæ риссын фæкæнын, кæнæ та дзы ныфс бауадзын.

Хъæбатырыл зарджытæ арæхдæр арæзтой Ныхасы. Ацы зарæгмæ куы æркæсæм, уæд зын бамбарæн нæу, уый. Дыууæ номы – «Аслæнбеджы зарæг» æмæ «Бæтæйы фыртты зарæг» дæр ын дзæгъæлы нæй.

Фыццаг зарæг сæрæзтой Мызуры Ныхасы, дыккаг та скодтой йæ райгуырæн хъæу Хъобаны зарæггæнджыты къорд.

Фыццаг зарæджы бæрзонд æвæрд цæуынц, иуæй, Мызуры кад, иннæмæй та Зæнджиаты мыггаджы намыс:

Бæтæйы фыртты зарджытæй Тæгиатæ кæй скодтой, уыдон дæр дих кæнынц дыууæ къордыл. Фыццаджыдæр, Аслæнбег æвдыст цæуы æппæрццаг хъайтарæй. Уыцы зарджыты Тæгиаты уæздæттæн сæхи дунæмбарынад æвдыст цæуы. Дыккаг къорды та Будзи æмæ Аслæнбеджы æвдисынц, цы сты, уымæй аивдæрæй. Уый та дзурæг у кæвдæсæрдтæ æмæ фæрссагълæгты мидхъуыдыйыл:

«Ой, Хъобаны уæздæтты тыхмитæй
Бæтæйы фырттæ нал фæрæзтой.
Уæд иубон куы бафæнд кæнынц:
«Тархъæдмæ фæлидзын хъæуы,
Тархъæды абырæгæй хæтæм, гъей!»
Будзи дын Алæнбегмæ бадзуры:
– Ам нын фæцæрæн куы нæ уа лис,
Æмæ фæлидзæм, Аслæнбег, Куырттаты коммæ.
Æфхæрдæй цæрын нæ бон нал у,
Ой, аппарæм нæ уæздæттæ ‘фсондз!
Ой, ме ‘фсымæр мæ уарзон Будзи,
Куырттатæ ныл сайдæй рацæудзысты,
Фæлæ уæртæ Уæлладжырыгоммæ,
Цæй, æмæ фæцæуæм, ой,
Нæ мадырвадæлтæм – Цæлойтæм.
Науæд та уæртæ Мызурмæ фæцæуæм
Не стыр мадырвадæлтæм – Зæнджиатæм.

Уыдон нæ хорз бавæрдзысты! –
Æмæ фæфардæг сты Мызурмæ
Сæ хорз мадырвадæлтæм – Зæнджиатæм,
Æмæ Мызурæй Хъобаны уæздæттæм
Æртхыраентæ кæнын куы байдыдтой:» (3,535-538).

Æфсымæртæ Иры кæмтты фæрахау-бахау кодтой, стæй æрцардысты Мызуры зындгонд абырæг Зæнджиаты Ахмæты хæдзары. Кæд æмæ Аслæнбег æмæ Будзи сæ бартыл стох кодтой, уæд сæ сæ уæздан æфсымæртæ бар-æнабары абырджытæ рауайын кодтой. Нæ барстой сæ уæздан æфсымæртæн дæр. Цы фос æмæ-иу мулк ратæлæг кодтой уæздæттæй, уыдон-иу магуыртыл байуæрстой. Афтамæй байсæфтысты дыууæ хъæбатыр гуырды. Будзи – иу варианты – куыройы æмбæхст æмæ йæ фыййау банымыгъта йе ‘фхæрæг уæздан æфсымæртæн. Ам семæ карз тохы фæмард. Æндæр варианты: Хъобаны фос раскъæргæйæ йæ дзабыры бос бæттынмæ фездæхт. Æрфынæй, æмæ йыл кæсгон къниæзтæ æрæмбырд сты æмæ йæ йæ фынæйæ амардтой. Йе ‘фсымæр Аслæнбег фæмард йæ балхъайраг æрдхорд Айдаболты Саулохы нæмыгæй. Аслæнбегæн ма йæ фæстаг ныхæстæ уыдысты: «Райсом боныцъæхтыл амæлдзынæн, фос-иу магуыртыл байуарут».

Æмбарынадтæ: «æлдар», «фæрссаг лæг», «кæвдæсард», «цагъайраг».

З о н а д о н л и т е р а т у р æ

1. Блиев М.М., Бзаров Р.С. История Осетии с древнейших времен до конца XIX в. Владикавказ, 2000.
2. Ирон таурæгътæ /Сарæзта йæ Джыккайты Шамил. Дзæуджыхъæу, 1989.
3. Ирон адамон сфæлдыста. 2 томы / Сарæзта йæ Салæгаты Зоя. Дзæуджыхъæу, 2007.
4. Хамицаева Т.А. Историко-песенный фольклор осетин. Орджоникидзе, 1973.

5. Гæдиаты Секъа. Уацмыстæ. Дзæуджыхъæу, 1991.
6. Цхурбаева К.Г. Об осетинских героических песнях. Орджоникидзе, 1965.

8-æм темæ. Уæрæсейы колониалон политикæ кавказы æмæ йемæ баст историон зарджытæ. (2 сах.)

1802 азы историон цаутæ Кавказы. Абхазов æмæ Рененкампы æфхæрæн экспедицитæ Цæгат æмæ Хуссар Ирыстоны. 1774 азы Ирыстоны баиу Уæрæсеимæ, XIX æнусы райдианты та йæ Уæрæсе бахаста йæ политикон-административон хаймæ. Уыцы цыбыр рæстæгмæ ирыстоны зæххыл æрцыд стыр историон цаутæ. XVIII æнусы Тæгиаты æлдæрттæ Хæстон-Гуырджиаг (Арвыкомы) фæндагыл цæуæггаг истой хæлон. 1801-1803 азты паддзахы администраци бардзырд радта, цæмæй Тæгиатæ Уæрæсейы къазнамæ хастаиккой сæрмагонд хай уыцы хæлонæй. Тæгиаты æлдæрттæ не сразы сты паддзахы бардзырдимæ. Цмийы хъæуы æлдар Дудараты Ахмæт стох кодта Уæрæсейы администрацийы ныхмæ. 1802 азы Гуырджыйы уырыссаг хæстон разамонæг уыд Кнорринг. Уый Цмимæ рарвыста хæстон къорд, æмæ хъæу басыгътой. Уыцы рæстæг Иран æмæ Турчы паддзахадтæ та сæхи цæттæ кодтой хæстмæ Уæрæсейы ныхмæ. Цмийы цаутæй спайда кæнгæйæ гуырджиаг паддзахы фырттæ Тæгиаты æлдæртты сардыдтой Уæрæсейы ныхмæ. Сæ фарс рахæцыдысты Иран æмæ Туркдæр. Тæгиатæ сыстадысты паддзахы ныхмæ, фæлæ уыцы сыстад пырхгонд æрцыд. Турчы (1808-1812, 1826-1828 азтæ) æмæ Ираны 1804-1813, 1826-1829 азтæ) ныхмæ хæстытæ куы банцадысты, уæддæр Тæгиаты æлдæрттæ æмæ сæ кусджытæ нæ ныуагътой сæ тох паддзахы администрацийы ныхмæ. Уыцы азты рапарахат паддзахы колониалон политикæ Кавказы. Йæ азарæй басыгъдысты Цæгат æмæ Хуссар Ирыстоны хъæутæ. Хуссары – Ренненкампф, цæгаты инæлар Абхазов (Цæгат Кавказы æфсæддон хайы разамонæг) дæрæн кодтой ирон адæмы, сыгътой сын сæ

хъæутæ, æмриздæджы сæ ризын кодтой. Фæлæ уæддæр адæм тох кодтой сæ бартыл.

1830 азы 26 июлæй 4 августмæ Тæгиаты хъæуты, Курттаты æмæ Уæлладжыры кæмты цыдысты карз тохтæ Абхазовы ныхмæ. Ирон адæм хæстæй куы сфæлмæцыдысты, уæд бафидыдтой иналаримæ. Фидыды фæстæ алы хъæуæн дæр сæвæрдтой пъырыстыф хъалон исынæн. Фæлæ уымæй ирон адæмы цард нæ фæхуыздæр. Декабрь куы ралæууыд, уæд хæхбæстæгтæ хъалон нал фыстой, ома, нæм зымæгон фæндæгтыл цæй æфсад æрбацæудзæн, зæгъгæ. Фæлæ фæрæдыдысты. Ирон адæмы фæтæрсын кæнынаг Уæрæсейы администраци равæрста хæстæгдæр хъæу Хъобан æмæ йæм арвыста Абхазовы æфхæрæн экспедици.

1830 азы Абхазовы ныббырст Хъобанмæ æмæ йемæ баст историон таурæгътæ æмæ зарджытæ. Хъобаны историон цаутæ, кæцытæ æрцыдысты 10 декабры 1830 азы баззæдысты адæмы зæрдæты. Се ‘хсæнæй рацыдис ирон хъæбатыр гуырд Алыккаты Хазби. «Уыцы рæстæг Уырысы паддзах бырсгæ сцæйцыд, - дзырдæуы таурæгъ «Хадзбийы æмбисонд»-ы (2, 178). – Уæд Хадзыби фæдис ныхъхъæр ласта: «Дæлæ нæм тыхгæнæг гауыртæ ссæуынц, зæгъгæ, æмæ нын нæ рæсугъд сауыл чызджыты салдатмæйтæн хæсдзысты, нæ фæсивæды та нын салдатæгтæн хондзысты. Уый бæсты мæлæт хуыздæр у, фæдис!»

«Ныр цы бакæнон? – Джызæлмæ арвитин, æмæ картоф губакк кæнынмæ сты. Санибамæ арвитин, æмæ уыдонæн Дзантион сабатисæг (хист) æрбахаста, æмæ сæ уымæй нæ равдæлдзæн. Зæрæмæгмæ барвитиккам, æмæ уыдон та цырагъ хæссынмæ ацыдысты.» Таурæгъ «Хазби æмæ Уæрæсейы падзах»-ы (2, 176-178) цаутæ хæстæгдæр лæууынц историмæ.

Брытъиаты Елбыздыхъо йæ трагедии «Хазби»-йы фыссы: «Фыдæй-фыртмæ ирон адæм кæрæдзийыл иуæрдион Нику уыдысты. Сæфгæ дæр уый тыххæй кæнынц..., «Уæ зындзинад – мæ зындзинад, уæ кад – мæ кад, цæмут иумæ!» Нæ кæцыдæриддæрмæ ахæм зонд куы уайд, уæд...не знæгтæ нæ

алыварс не'ртыхстаиккой, нæ нын байстаиккой нæ бæстæн йæ дзаджджынтæ, нæ цæуæнтæ, нæ бартæ».

Раст зæгъы Хазби-Елбыздыхъо: ирон адæм иумæ не схæцыдысты, æмæ Абхазов Хъобаны хъæу басыгъта, адæмæй ма чи баззад æгасæй, уыдон та Æрыдоны хутъырмæ фæтардта. Хъæбатыр Алыккаты Хазбийы ном та ссис зарæджы аккаг.

«– Гауыртæ та кæй хоныс? –

Дзурынц æм зæрæдтæ.

Хазби сæм дзуры:

– Гауыртæ та – тъæпæн худджынтæ.

Цыбыр дымæгджынтæ.

Æрбацæуынц нæ дзыллæйæн тых кæнынмæ,

Нæ рæсугъд цæрæнтæ пырх кæнынмæ,

Нæ бæрзонд мæсгуытæ сæттынмæ.

Цагъайрæгтæ хæссынмæ,

Ма сæ æрбауадзæм.

Абон стыр хæсты бон

«Нæ фехъуыстон» ма зæгъуыт, мæ хистæртæ!»

Ирыстоны уыцы азты хъайтартаей иу уыд Томайты Мæхæмæт, Дунайы хæсты хъæбатыр Тæтæрхъаны æфсымæр. Мæхæмæты цард æмæ хъысмæты тыххæй бакæсæн ис, «Рæстдзинад»-ы (4. 04. 91) Къозонты Махарбеджы уацы «Томайты Мæхæмæт æмæ Тæтæрхъан», таурæгъ «Томайты хæст»-ы (2, 185-188). Мæхæмæты кой ис фыссæг Беджызаты Чермæны фыст боныджы «Ссыгъди цар»: *«Æрæхгæдтам комы æрбацæуæнтæ Уанелæй чысыл мидæгдæр, Томайты Мæхæмæты къæдзæхмæ æввахс.*

Томайты Мæхæмæт... 90 азы размæ ирон æфхæрд адæм – Урстуалтæй, Æгъуызатæй, Дзомагъæй удæлдай тох самадтой Уæрæсейы паддзахы æфсæдтимæ æмæ Гуырдызстоны æлдæрттимæ. Нæ сæ бафæндыд æркъул кæнын Гуырдызстоны æлдæртты æфсондзы бын, паддзах та сæ ацы

æфсондзы ифтыгъта. Хæцæг адæмы разайдзог уыди Томайты Мæхæмæт. Бонджын, кадджын мыггаг уыдысты Томайтæ».

Къозонты Махарбег йæ уацы радзырдта, хистæрæй цы таурæгъ фехъуыста, уый. Мæхæмæт карз тохы фæстæ иунæгæй куы аздад, уæд фæлыгъд. Паддзах йе 'рцахсæггаг дæс мины снысан кодта. «Мæхæмæт фæлыгъд Галашкæмæ, йæхи нал даста, къуырмайы 'фсон скодта æмæ мæхъæлæн родгæс ныллæууыд, - фыссы Махарбег. – Базыдтой йæ иу ирон æфсымæртæ æмæ йæ ауæй кодтой уыцы дæс миныл. Аластой Мæхæмæты Бетъырбухмæ, паддзахæн фенынкæнынмæ: «Цавæр лæг, дам, у?» Мæхæмæты хо Гызи уый куы базыдта, уæд загъта: «Цæуын, ме 'фсымæры хъуамæ балхæнон æмæ йæ йæ хæдзарыл сæмбæлын кæнон». Чи цы загътаид. Йæ чырынаей систа йæхи къухтæй конд æнæхъæн ирон фæлыст: худ, басылыхъ (армы тъæпæны, дам, цыдис), цухъа, куырæт, сыгъзæрин доны тылд хъама æд рон, местæ зæнгбæттæнтимæ. Æцæг нымæт андиаг уыди. Ацы лæвæрттæ пддзах куы фæдта, уæд куыд нæ бадис кодта. Гызи йæ курдиат бахæссын кодта, æмæ паддзах йæ фæсдзæуинтæн загъта: «Томайы-фырт æрвыст æрцыд, фæлæ ма кæд уырысы зæххыл искуы ис, уæд æй ссарут æмæ йæ ауадзут йæ хæдзармæ». Лæвæрттæ уымæн баззадысты. Фæцагуырджой ма Мæхæмæты, фæлæ йæ нал ссардтой.

Гызи йе 'мбæлттимæ сæргуыбырæй раздæхт Рукъмæ. Фæстæдæр куыд рабæрæг, афтæмæй, дам, хаст æрцыд Кипры сакъадахмæ. Æхсыны тæрхон ын уыдис. Æхсынмæ йæ куы ракодтой, уæд, дам, ракуырджой: «Кавказæг фæндырцагъд мын акæнут, скафыны бар мын раттут æмæ, дам, мæ афтæмæй фехсут. Сæххæст ын кодтой йæ курдиат» Рукъгомы фæсивæд та хъæбатыры зарæг сарæзтой Томайты Мæхæмæт æмæ Тæтæрхъаныл.

«Ой тох, ой, хур, дам, скаст æмæ Хъæриуыл сæмбæлди Тæтæрхъан.

Ой тох, ой, Тæтæрхъан бадзуры, туркаджы нæмыг, дам, мæ риуыл сæмбæлди.

Ой тох, ой, Хуыбецаджы цайдан, дам, кæд æмæ куырдадзы баззади, уæдæ ма.

Ой, тох, ой, дæ рæсугъд усаг, дам, 'намондæй куырдуаты уæд баззад.

*Ой тох, ой, Мæхæмæт бадзуры, сæрибарыл тох, дам нæ цард дæр
ратдзыстæм, лæппутæ.*

Ой тох, ой, кард, дам-иу халсар хафынæн мил доны куы дардтой.

*Ой тох, ой, паддзæхтæ, дам, Мæхæмæты 'рцахсынæн дæс мин сомы
куы радтой.*

*Ой тох, ой, Рукъгомы зæрæдтæ Мæхæмæты мæрдыл куы 'руагътой
сæ сæртæ.*

*Ой тох, ой, Рукъгомы фæсивæд ацы зарæгæй куы ссардтой
хъæбатыры нæмттæ.*

Ой, рухс дзæнæты фæбадат рукъаг сахъ царгæстæ, ой, уæй тох».

Æмбарынад «колониалон политикæ».

З о н а д о н л и т е р а т у р æ

1. Блиев М.М., Бзаров Р.С. История Осетии с древнейших времен до конца XIX в. Владикавказ, 2000.
2. Ирон таурæгътæ /Сарæзта йæ Джыккайты Шамил. Дзæуджыхъæу, 1989.
- 3.Ирон адæмон сфæлдыста. 2 томы / Сарæзта йæ Салæгаты Зоя. Дзæуджыхъæу, 2007.
4. Ирон хъæбатырты зарджытæ /Сарæзтой йæ Суанты Ф., Цомайты Л. Дзæуджыхъæу, 1995
5. Хамицаева Т.А. Историко-песенный фольклор осетин. Орджоникидзе, 1973.
6. Къозонты Махарбег. Томайты Мæхæмæт æмæ Тæтæрхъан. //Рæстдзинад. 4 апрел 1991.

9-æм темæ. Абырджытæ æмæ мастисджытæ адæмон сфæлдыстады. (2 сах.)

Абырджытæ-мастисджыты фæзынды аххосæгтæ Ирыстоны. Тотиты Акимыл конд таурæгътæ æмæ зарджытæ. Ирыстоны иу комæй иннæ комæ стигъæг æмæ давæг абырджыты фæлгонцтæ æмæ семæ баст историон таурæгътæ æмæ зарджытæ. Мастисæг абырджыты фæлгонцтæ историон зарджытæ æмæ таурæгъты. (Пухаты Иликъо, Хабæты Ботас, Илаты Дзыбыртт, Бигъаты Сосе æмæ æнд.)

Зонадон литературæ

1. Алборов Б. Осетинские абречьи песни // Дарьял, 1988, № 3
2. Ирон таурæгътæ /Сарæзта йæ Джыккайты Шамил. Дзæуджыхъæу, 1989.
3. Ирон адæмон сфæлдыста. 2 томы / Сарæзта йæ Салæгаты Зоя. Дзæуджыхъæу, 2007.
4. Ирон хъæбатырты зарджытæ /Сарæзтой йæ Суанты Ф., Цомайты Л. Дзæуджыхъæу, 1995
5. Хамицаева Т.А. Историко-песенный фольклор осетин. Орджоникидзе, 1973.

ПРАКТИКОН АХУЫРТЫ САХÆТТЫ ДИХ:

1. Фыццаг историон зарджытæ æмбырдгæнджытæ æмæ иртасджытæ 2 сах.
2. Нузалы аргъуаны фыстыты историон æмæ фольклорон бындур 2 сах.
3. Быдираг æмæ хæхбæстаг аланты тох зæххытыл адæмон сфæлдыстады 2 сах.
4. Ирон-уырыссаг ахастдзинаедтæ адæмон сфæлдыстады 2 сах.
5. Уæрæсейы колониалон политика Кавказы æмæ фольклор 2 сах.
6. Æлдарады ныхмæ тох Ирыстоны. Абырджытæ-стигъджытæ æмæ абырджытæ-мастисджыты фæлгонцтæ таурæгътæ æмæ зарджыты 2 сах.

7. Уæрæсейы фыццаг буржуазон революци æмæ мидхæсты цаутæ историон зарджыты	2 сах.
8. Фыдыбæстæйы Стыр хæсты Хъæбатыртыл конд зарджытæ	2 сах.
9. Викторинайы пълан «Куыд зонын ирон историон зарæг»	2 сах.

ПРАКТИКОН АХУЫРТÆ

Фыццаг практикон куысты пълан (2 сах.): Фыццаг историон зарджытæ æмбырдгæнджытæ æмæ иртасджытæ.

Нысан: æрныхас кæнын лекцийы темæйыл; афæлгæсын фыццаг ирон фольклористты куыстытыл; раиртасын, чи уыдысты фыццаг ирон кадæггæнджытæ, цавæр музыкалон инструменттыл цагътой; фыццагдæр чи раиртæста ахуыргæндтæй ирон историон зарæджы жанр.

1. Историон зарæджы жанры хицæндзинæдтæ.
2. Историон зарæг æмæ историон таурæгъы бастдзинад.
3. Фыццаг ирон фольклор æмбырдгæнджытæ: Цорæты Василий, Даниил Чонкадзе, Шанаты æфсымæртæ.
4. Фыццаг ирон зарджытæ нотæтыл ныфффысджытæ: А.Яновский, П.Мамулов, Д.Арахъишвили, В.Долидзе, Галаты Б.
5. Ирон инструменттæ.

Литературæ:

1. Абаев В.И. Осетинская традиционная героическая песня. В кн.: Избранные труды: Религия. Фольклор. Литература. Владикавказ, 1990. С.396.
2. Айларты Зарæ. Героикон зарджытæ ахуыр кæныны методикæ. 2-аг хай. Дзæуджыхъæу, 1994.

3. Галаты Барис – адæмон зарджытæ æмбырдгæнæг// Мах дуг, 1991, № 1. 95 ф.
4. Джыккайты Шамил Фæндырдзæгъдæг, йæ аивад æмæ эстетикæ.Чин.:Уацтæ.Орджоникидзе, 1986. – 38 ф.
5. Джыккайты Шамил. Таурæгъ – адæмы дзургæ истори. Чин.:Ныхасы фарн. Дзæуджыхъæу, 1996. – 17 ф.
6. Ирон адæмон сфæлдыстад. 2 томы /Сарæзта йæ Салæгаты Зоя. Дзæуджыхъæу., 2007.
7. Ирон таурæгътæ /Сарæзта йæ Джыккайты Шамил.Дзæуджыхъæу, 1989.
8. Цхурбаева К. Некоторые особенности народной музыки.Орджоникидзе, 1959.

Дыккаг практикон куысты пълан (2 сах.). Нузалы аргъуаны фыстыты историон æмæ фольклорон бындур.

Нысан: лекцийы темæйыл æрдзурын; историон цаутыл æнцойгæнгæйæ раиртасын Нузалы аргъуаны фыстыты фольклорон бындур; абарын фольклорон фыстыты варианттæ; Цæразон æмæ Ос-Бæгъатырыл конд историон таурæгътæ æмæ историон зарджытыл афæлгæст.

1. Нузалы аргъуаны историон фæзынд. Дзырд «Нузал»-ы этимологи раиртасын.
2. Нузалы фыстыты историон нæмттæ æмæ географион бынæтты иртасæн куыст, равзарын сын сæ этимологи.
3. Чи уыдысты Ос-Бæгъатыр æмæ Дауыт-Сослан, уый раиртасын (XII-XIII-æм æнустæ).
4. Ос-Бæгъатыр æмæ Вахтанг Горгасалы (V-æм æнус) фæлгонцтæ адæмон таурæгъты æмæ зарджыты.
5. Нузалы аргъуаны фыстыты поэтика.

Литературæ:

1. Айларова З.А. Сопоставительный анализ осетинских оригинальных текстов и их переводов на русский язык в методическом аспекте. В сб.: Лингвистические этюды. Выпуск VII. Владикавказ, 2001. 145 с.
2. Гутнов Ф.Х. Генеалогические предания осетин как исторический источник. Орджоникидзе, 1989.
3. Джыккайты Шамил. Уацтæ. Орджоникидзе, 1986.
4. Салагаева З.М. От Нузальской надписи к роману. Орджоникидзе, 1984. С.104.
5. Хамицаева Т.А. Историко-песенный фольклор осетин. Орджоникидзе, 1973.

Æртыккаг практикон куысты пълан (2 сах.). Быдираг æмæ хæхбæстаг аланты тох зæххытыл адæмон сфæлдыстады.

Нысан: лекцийы темæйыл афæлгæст; тæтæр-манголы æмæ Алсахъ-Тимуры æрбабырсты фæстиуджытыл æрдзурын; сæ фæстиуджытæй иу – быдираг аланты æрбалыгъд хæхбæстаг алантæм æмæ семæ тох зæххытыл.

1. «Задалески Нана» – фыццаг историон зарæг, йæ темæ, идейæ, поэтикаæ.
2. Дигор-Хъабан – хæххон Дыгуры разамонæг, йæ номимæ баст таурæгътæ æмæ зарджытæ.
3. Бадели – Дыгургомы бадилаты фыдæл, быдираг аланты горæт Маджарæй æрбалидзæг; йемæ баст таурæгътæ æмæ историон зарджытæ.
4. Цæргæсатæ æмæ Хæмыцаты тох «Хæрес»-ы уыгæрдæныл. Сæ ном таурæгъты æмæ зарджыты.

Литературæ:

1. Гутнов Ф.Х. Генеалогические предания осетин как исторический источник. Орджоникидзе, 1989.
2. Ирон адæмон сфæлдыстад. 2 томы /Сарæзта йæ Салæгаты Зоя.

Дзæуджыхъæу, 2007.

3. Ирон таурæгътæ /Сарæзта йæ Джыккайтæ Шамил. Дзæуджыхъæу, 1989.
4. Туганов М.С. К истории осетинского народа. В кн.: Литературное наследие. Орджоникидзе, 1977. С.112.
5. Хамицаева Т.А. Историко-песенный фольклор осетин. Орджоникидзе, 1973.

**Цыппæрæм практикон куысты пълан (2 сах.). Ирон-уырыссаг
ахастдзинæдтæ адамон сфæлдыстады.**

Нысан: лекцийы темæйыл æрдзурын; раиртасын историон цауты ахадындынад адамон сфæлдыстады; Абарын таурæгътæ æрмæг историон зарджытимæ; раиртасын зарджыты поэтикаæ.

1. Ирыстоны баиу Уæрæсеимæ. Фыццаг ирон минæвæрттæ Петербурджы.
2. Мамияты Хъарадзау æмæ ирон минæвæртты фембæлд Екатерина П-имæ Хъырымы. Уыцы цаутæ таурæгътæ æмæ историон зарджыты.
3. Куырттаты комыл рагон фæндаг Фæскавазмæ; йемæ баст таурæгътæ æмæ зарджытæ: «Куырттаты кадæг», «Мамияты Хъарадзауы хабар», «Куырттаты цагъд» æмæ æнд.
4. Зарджыты поэтикаæ.

Литературæ:

1. Блиев М.М. Осетинское посольство в Петербурге 1749-1752 гг. Орджоникидзе, 1961
2. Блиев М.М., Бзаров Р.С. История Осетии с древнейших времен конца XIX в. Владикавказ, 2000.
3. Ирон таурæгътæ/Сарæзта йæ Джыккайтæ Ш. Дзæуджыхъæу, 1989.

**Фæндзæм практикон куысты пълан (2 сах.). Уæрæсейы колониалон
политикаæ Кавказы æмæ фольклор.**

Нысан: лекцийы темæйыл æрныхас кæнын; историон æрмæгæй пайда кæнгæйæ раиртасын адæмон сфæлдыстады гуырæнтæ Уæрæсейы колониалон политикайы рæстæг (1802 – 1865); равзарын хъæбатырон зарджыты поэтика.

1. 1802-æм аз – Уæрæсейы колониалон политикайы райдиан Кавказы æмæ Ирыстоны.
2. Йæ фæстиуджытæй иу – ирæтты иу хайы алыгъд Туркмæ. Уыцы азтимæ баст адæмон зарджытæ.
3. Томайты Мæхæмæт æмæ Алыккаты Хазбийы фæлгонцæ таурæгъты æмæ зарджыты.
4. Зарджыты поэтика.

Литературæ:

1. Блиев М.М., Бзаров Р.С. История Осетии с древнейших времен конца XIX в. Владикавказ, 2000.
2. Ирон адæмон сфæлдыстад. 2 томы /Сарæзта йæ Салæгаты Зоя. Дзæуджыхъæу, 2007.
3. Ирон таурæгътæ /Сарæзта йæ Джыккайты Ш. Дзæуджыхъæу, 1989.
4. Ирон хъæбатырты зарджытæ/Сарæзтой йæ Суанты Ф., Цомайты Л. Дзæуджыхъæу, 1995.
5. Хамицаева Т.А. Историко-песенный фольклор осетин. Оджоникидзе, 1973.

Æхсæзæм куыст - семинары пълан (2 сах): Æлдарады ныхмæ тох Ирысоны. Абырджытæ-стигъджытæ æмæ абырджытæ-мастисджыты фæлгонцæ таурæгътæ æмæ зарджыты.

Нысан: лекцийы темæйыл æрдзурын; раиртасын историон цауты ахадындынад адæмон сфæлдыстады; абарын таурæгъты æрмæг историон зарджытимæ; раиртасын абырæгдынады фæстиуджытæ Ирыстоны; æрдзурын зарджыты поэтикайыл; байхъусын докладтæм æмæ сын аргъ

скæнын.

1. Æлдарады ныхмæ тох Ирыстоны. Тлаттаты Бæтæйы фырттæ æмæ Чермены фæлгонцтæ адæмон таурæгъты æмæ хъæбатырон зарджыты.
2. Уæрæсейы колониалон политика Кавказы – абырæгдзинады сæйраг фæстиуджытæй иу.
3. Абырджытæ-стигъджытæ ирон фольклоры.
4. Абырджытæ-мастисджыты фæлгонцтæ таурæгътæ æмæ хъæбатырон зарджыты.
5. Зарджыты арæзт æмæ поэтика.

Литературæ:

1. Алборов Б. Осетинские абречьи песни // Дарьял. 1988. № 3.
2. Блиев М.М., Бзаров Р.С. История Осетии с древнейших времен конца XIX в. Владикавказ, 2000.
3. Бзаров Р.С. История в осетинском предании. Владикавказ, 1993.
4. Ирон адæмон сфæлдыстад. 2 томы/Сарæзта йæ Салæгаты Зоя. Дзæуджыхъæу, 2007.
5. Ирон таурæгътæ /Сарæзта йæ Джыккайты Ш. Дзæуджыхъæу, 1989.
6. Ирон хъæбатырты зарджытæ /Сарæзтой йæ Суанты Ф.,Цомайты Л. Дзæуджыхъæу, 1995.
7. Хъайтгаты Сергей. Ирон хабæрттæ. Дзæуджыхъæу, 1998.

Æвдæм практикон куысты пълан (2 сах.). Уæрæсейы фыццаг буржуазон революци æмæ мидхæсты цаутæ историон зарджыты.

Нысан: лекцийы темæйыл æрдзурын; историон цаутимæ бастæй раиртасын адæмон зарджыты хъайтарты фæлгонцтæ; æрныхас кæнын зарджыты поэтикайыл.

1. 1905-æм азы буржуазон революцийы фæстиуджытæ Ирыстоны. Дриаты Антъон – уыцы азты конд историон зарджыты хъайтар.

2. 1918-1920-æм азты мидхæсты хъайтарты фæлгонцæ хъæбатырон зарджыты.
3. Зарджыты арæзт æмæ поэтика.

Литературæ:

1. Ирон адæмон зарджытæ /Сарæзта йæ Галаты Барис. Орджоникидзе, 1964.
2. Ирон адæмон сфæлдыстад. 2 томы /Сарæзта йæ Салæгаты Зоя. Дзæуджыхъæу, 2007.
3. Ирон хъæбатырты зарджытæ /Сарæзтой йæ Суанты Ф., Цомайты Л. Дзæуджыхъæу, 1995.
4. История Северо-Осетинской АССР. Том 1. Орджоникидзе, 1987.
5. Хъайттаты Сергей. Ирон хабæрттæ. Дзæуджыхъæу, 1998.

Æстæм практикон куысты пълан (2 сах.). Фыдыбæстæйы Стыр хæсты Хъæбатыртыл конд зарджытæ.

Нысан: лекцийы темæйыл æрдзурын; æрныхас кæнын ирыстойнаг хъæбатыртыл конд зарджыты мидис æмæ поэтикайыл.

1. Фыдыбæстæйы Стыр хæсты фæстиуджытæ Ирыстоны.
2. Иумæйаг зонинагтæ ирыстойнаг хæстонты тыххæй.
3. Гæздæнты æмæ Кобегкаты авд æфсымæры. Сæ номыл конд хъæбатырон зарджытæ.
4. Плиты Иссæйы хæстон фæндагтæ. Йæ удагасæй конд хъæбатырон зарæг Иссæйыл.
5. Ирыстойнаг хъæбатыртыл конд зарджытæ Мамсыраты Хаджумар, Хетæгкаты Габо, Дойаты Давид, Гагкайты Алихан, цыколайаг хъæбатыр æфсымæртæ æмæ иннæтыл.
6. Зарджыты арæзт, сæ поэтика. Байхъусын музыкалон уацмыстæм.

Литературæ

1. Ирон адæмон сфæлдыстад. 2 томы /Сарæзта йæ Салæгаты Зоя. Дзæуджыхъæу, 2007.
2. Ирон хъæбатырты зарджытæ/Сарæзтой йæ Суанты Ф., Цомайты Л. Дзæуджыхъæу, 1995.
3. История Северной Осетии. 2 том. М., 2003.
4. Колесников Е.А. Сборник песен для осетинских школ. Орджоникидзе, 1960.

Фарæстæм куыст – викторинайы пълан (2 сах.): «Куыд зонын ирон историон зарæг».

Нысан: сбæрæг кæныны студенты зонындзинæдтæ ирон историон зарджыты жанрæй фысгæ куысты руаджы.

Викторинайы фæрстытæ

1. Цы сты историон таурæгъ æмæ историон зарæг?
2. Чи сты фыццаг ирон фольклористтæ?
3. Кæд фæзынд фыццаг историон зарæг?
4. Чи уыд Бадели? Чи сты йæ байзæддæгтæ?
5. Цавæр зарæджы хъайтар у Дигор-Хъабан?
6. Цы зоныс Мамиаты Хъарадзауы историон хабæрттæй?
7. Цавæр зарæджы ис паддзахы лæвæртты кой?
8. Кæд ныббырста Абхазов Хъобанмæ æмæ цавæр зарæг баст у уыцы историон цауимæ?
9. Цавæр социалон къордтæ уыд Ирыстоны XVIII-æм æнусы?
10. Цæмæн хуыдтой Чермены кæвдæсард?
11. Чи уыд Пухаты Иликъо?
12. Кæимæ стох кодта Тотиты Аким?
13. Кæй Сосейы кой кодта Къоста йæ фыстæджы Цæлыккаты Юлианæмæ?
14. Ныффыссут дæс хæстон хъæбатырон зарæджы нæмттæ.
15. Цавæр зарджытæй ист сты ацы рæнхъытæ:

-«Ой, æмæ æвзæрæн дæ равзæрстой,

Гъæйтт æмæ уæрæйдæ!».

- «Ой, уартæ Дыууæдоны астæу,

Ой, паддзахы æфсæдтимæ

Мæлæтдзаг тохы бацыд».

-«Ой, тох! Дысон та дын фыдфынтæ куы рауыдтон, дзыцца, загъта».

-«Цæуон быдырмы хор ласынмæ».

- «Дзауы уæрдæттæ

Тулгæ нал кæнынц».

- «Тох ныккодта далæ Германы сау хæсты, гъей».

-«Æнусон цъититæ нæ уæндынц Хъæриумæ».

-«Ой, тохы бон ныккодта, æмбæлттæ!».

17. Ранымай ирон музыкалон инструментты нæмттæ.

Рефератты темæтæ

1. Историон зарæг – адæмы цард æвдисæг.
2. Фыццаг историон зарджытæ æмæ таурæгътæ иртасджытæ.
3. Фыццаг историон зарæг «Задалески Нана»-йы равзæрд.
4. Ирыстойнаг мыггагон кæмтты равзæрды историон бындур.
5. Дунайы хæсты (1877-1878) ирон хъæбатырты фæлгонцтæ зарджыты.
6. Ирыстон Уæрæсеимæ (1774) баиуы цаутимæ баст таурæгътæ æмæ зарджытæ.
7. Ирон-кæсгон ахастдзинадтæ адæмон сфæлдыстады.
8. Кæвдæсæрдты тох се 'лдæртты ныхмæ адæмон сфæлдыстады.
9. Тлаттаты Чермены фæлгонц адæмон сфæлдыстады.
10. Уæрæсейы колониалон политика Ирыстоны æмæ йæ фæстиуджытæ.
11. Ирæтты иу хайы алыгъд Туркмæ æмæ йæ аххосæгтæ.
12. Абырджытæ-стигъджыты фæлгонцтæ таурæгътæ æмæ зарджыты.

13. Мастисæг абырджыты фæлгонцтæ историон зарджытæ æмæ таурæгъты.
14. Уæрæсейы фыццаг буржуазон революцийы цæхæртæ Ирыстоны.
15. Мидхæсты цаутæ Хуссар æмæ Цæгат Ирыстоны.
16. Историон цаутыл арæзт адæмон зарджыты арæзт æмæ сæ поэтика.
17. Ирон музыкалон инструменттæ.
18. Фыдыбæстæйы Стыр хæсты ирыстойнаг хъæбатыртæ.
19. Плиты Иссæйы цардвæндаг. Йæ номыл арæзт хъæбатырон зарджытæ.
20. Абоны царды хъайтартыл конд зарджытæ.

**«Ирон историон-героикон зарæджы жанры» дæсныйады фарстыты
номхыгъ зачетмæ.**

1. Историон зарæг – адæмы цард æвдисæг.
2. Историон зарæг æмæ историон таурæгъы иудзинад.
3. Фыццаг историон зарджытæ æмбырдгæнджытæ æмæ иртасджытæ.
4. Алайнаг дугъæй æрцаугæ историон зарджытæ æмæ таурæгътæ.
5. Ирон хæстон фæтæг Ос-Бæгъатырыл конд зарджытæ æмæ таурæгъты историон равзæрд.
6. Нузалы аргъуаны фыстыты историон æмæ фольклорон бындур.
7. 1922-1395 азты историон цаутæ Ирыстоны æмæ семæ баст таурæгътæ.
8. Астæуккагазиаг эмир Ахсахъ-Тимуры æрбабырст Аланыстномæ (1395, 1400); йæ фæлгонц таурæгътæ æмæ зарæг «Задалески Нана»-йы.
9. Ирыстоны мыггагон кæмтты равзæрд VIII – XIV æнусты (Уæлладжыргом, Дыгургом, Куырттаты ком æмæ Тæгиатæ: Санибагом, Дæргъæвсгом, Хъобангом, Арвыком).
10. Дигор-Хъабан, Бадели æмæ Цæргæсаты ахстдзинæдтæ историон зарджытæ æмæ таурæгъты.
11. Турк, Иран æмæ Хъырымы хантимæ тох ирон адæмон сфæлдыстады.
12. Фыццаг ирон минæвæрттæ Петербурджы (1749-1752) æмæ семæ баст ирон таурæгътæ æмæ зарджытæ.

13. Ирыстоны баиу Уæрæсеимæ (1774); уыцы цауимæ баст таурæгътæ æмæ зарджытæ.
14. 1787 азы Ирыстоны минæвæртты фембæлд (сæ сæргъы нарыхъæуккаг Мамиаты Хъарадзау) ус-паддзах Екатеринаæ II-имæ Хъырымы; семæ баст таурæгътæ æмæ зарджытæ.
15. Ирон-кæсгон ахастдзинæдтæ адæмон сфæлдыстады.
16. Хъаныхъты Есейыл конд таурæгътæ æмæ зарджыты историон бындур.
17. Æлдæрттæ æмæ кæвдæсæрдты æхсæн тох адæмон сфæлдыстады.
18. Ирыстоны социалон къордты равзæрд: æлдæрттæ, фæрссаг лæгтæ, кæвдæсæрдтæ, цагъайрæгтæ.
19. Тлаттаты Чермены фæлгонц таурæгътæ æмæ зарджыты.
20. Тлаттаты Бætæйы фыртты фæлгонцтæ адæмон сфæлдыстады.
21. Уæрæсейы колониалон политикаæ Кавказы æмæ йемæ баст историон таурæгътæ æмæ зарджытæ.
22. 1830 азы Абхазовы ныббырст Хъобанмæ æмæ йемæ баст историон таурæгътæ æмæ зарджытæ.
23. Томайты Мæхæмæты фæлгонц таурæгътæ æмæ зарджыты. Асаты Реуазы уацмыс «Томайты Мæхæмæт».
24. Уæрæсейы колониалон политикайы аххосæгтæй иу – ирæтты иу хайы алыгъд Туркмæ (1858 -1865 азтæ).
25. Уæрæсейы колониалон политикайы фæстиуджытæй иу – абырæгдзинады рапарахат Ирыстоны æмæ йæ равзæрды аххосæгтæ.
26. Стигъæг æмæ давæг абырджыты фæлгонцтæ адæмон сфæлдыстады.
27. Мастисæг абырджыты фæлгонцтæ историон зарджытæ æмæ таурæгъты.
28. Уæрæсейы фыццаг буржуазон революци (1905-1907) æмæ мидхæсты (1918-1920) цауты мотивтæ историон зарджыты.
29. Дриаты Антъон – йæ адæмы сæрибары сæрвæлтау тохы хъайтар.
30. Мидхæсты хъæбатыртыл конд зарджытæ.
31. Фыдыбæстæйы Стыр хæсты хъæбатыртыл конд зарджытæ.

Хибарæй куыст

1. Тæтæр-мангол æмæ Ахсахъ_Тимуры æрбабырст Ирыстонмæ.
2. Дунайы хæсты (1877-1878) хъæбатыртæ ирон дивизионы рæнхъыты.
2. Хъаныхъты Есейыл конд таурæгътæ æмæ зарджыты историон бындур.
3. Уæрæсейы колониалон политика Кавказы æмæ йæ фæстиуджытæ.
4. Ирæтты иу хайы алыгъд Туркмæ æмæ йæ аххосæгтæ.
5. Уæрæсейы фыццаг буржуазон революцийы цæхæртæ Ирыстоны.
6. Фыдыбæстæйы Стыр хæсты ирыстойнаг хъæбатырты царды хабæрттыл афæлгæст.
7. Ирон музыкалон инструменттæ

Литератураæ

1. Алборов Ф.Ш. Музыкальная культура осетин. Владикавказ, 2004.
2. Джыккайты Ш.Ф. Уацтæ. Орджоникидзе, 1986.
3. Джыккайты Ш.Ф. Ныхасы фарн. Дзæуджыхъæу, 1996.
4. Ирон адæмон сфæлдыстад. 2 томы/ Сарæзта йæ Салæгаты Зоя. Дзæуджыхъæу, 2007.
5. Ирон таурæгътæ /Сарæзта йæ Джыккайты Шамил Дзæуджыхъæу, 1989.
6. Ирон хъæбатырты зарджытæ /Сарæзтой йæ Суанты Ф., Цомайты Л. Дзæуджыхъæу, 1995.
7. Блиев М.М., Бзаров Р.С. История Осетии с древнейших времен конца XIX в. Владикавказ, 2000.
8. Хамицаева Т.А. Историко-песенный фольклор осетин. Орджоникидзе, 1973
9. Абæв В.И. Осетинская традиционная геоическая песня. В кн.: Избранные труды: Религия, фольклор, литература. Владикавказ, 1990. С. 396.
10. Бзаров Р.С. История в осетинском предании. Владикавказ, 1993.
11. Гутнов Ф.Х. Генеалогические предания осетин как исторический источник. Орджоникидзе, 1989.

12. Дзагурова Р. Под российскими знаменами. Владикавказ, 1992.
13. Джикаев Ш.Ф. Народная героическая песня и ее традиции в осетинской поэзии. В кн.: Фольклор и осетинская советская поэзия. 1917-1941 гг. Орджоникидзе, 1986. С.38.
14. Проблемы этнографии осетин. Орджоникидзе, 1989.
15. Салагаева З.М. От Нузальской надписи к роману. Орджоникидзе, 1984. С.104.
16. Туганов М.С. К истории осетинского народа. В кн.: Литературное наследие. Орджоникидзе, 1977. С.112.
17. Цаллагов И.А. На войне Дунайской. Орджоникидзе, 1970.
18. Цхурбаева К. Некоторые особенности народной музыки. Орджоникидзе, 1959.

Глоссарий

Ахсахъ-Тимур – Астæуккагазиаг эмир, цард Самарканды, йæ къухы уыд Фæскавказ. Тимуры ном баст у историон зарæг «Задалески Нана»-йы 1395 азы æвирхъау цаутимæ. Йæ ном амоны «Æфсæн Тимур», хуыдтой ма йæ «Къуылых-Тимур».

Æлдар – Ирыстоны социалон къордты уæлдæр къæпхæн – уæздæттæ, бонджынтæ. Дзырд амоны «арм дарын».

Бадели – Дыгургомы бадилаты рагфыдæл. Баделийы кой адамон сфæлдыстады фæзынд XV-XVI æнуыты. Дыгургоммæ куыд æмæ кæцæй æрбафтыдис, ууыл ис алыхуызон таурæгътæ. Бадилатæ сæхæдæг сæхи хуыдтой венгрияг Маджарæй æрбацæуæг. Афтæ хъуыды кодтой ахуыргæндтæ С.Броневский, К.Красницкий æмæ Н.Дубровин дæр. Растдæр у, æвæццагæн, В.Миллеры æмæ М.Ковалевскийы хъуыды: «Бадел æрбацыд, тæтæр-манголы тыхгæнджытæ XIII – XIV æнуыты аланты зæххыл цы горæт сарæзтой, Маджар, зæгъгæ, уырдыгæй». Уыцы горæт уыдис ныртæккæйы Стъараполы крайы Прасковейы хъæумæ хæстæг. XV – XVI æнуыты æдзæрæгæй баззад æмæ заууатмæ æрцыд.

Горгасал – V æнусы цæрæг гуырдзиаг паддзах Вахтанг Горгасал. Персайнаг æмæ гуырдзиаг æвзагыл йæ ном амоны «бирæггы сæр».

Дигор-Хъабан – бирæ таурæгъты Хохы Дыгур нымæд сты тыхджын Дигор-Хъабаны байзæддæгтыл. Йæ ном баззад таурæгътæ æмæ зарджыты.

Дунайы хæст – 1877-1878 азты Болгарийы цыд хæст туркаг цагъарады ныхмæ. Архайдта дзы ирон дивизион дæр. Зындгонд сты Дунайы хæсты ирон хъæбатырты нæмттæ: Есиаты Аслæмырзæ, Хоранты Созырыхъо, Шанаты Индрис, Цæлыккаты Данел æмæ инн.

Историон зарæг – адæмы историон цаутимæ баст зарæг. Зындгонд сты паддзахы колониалон политикаимæ баст зарджытæ (Алыккаты Хазби), æлдарады ныхмæ арæст зарджытæ (Тлаттаты Чермен æмæ Бæтæйы фырттæ), кæсгон къниæзты ныхмæ тохы зарджытæ (Кодзырты Таймураз) æмæ бирæ æнд.

Кæвдæсард – ома, кæвдæсы кæй ныййардтой, уый. Ахæм ном лæвæрдтой æрмæстдæр номылусы цотæн. Ирыстоны цагъайраг дуг кæй нæ рапарахат, уымæ гæсгæ æлдæрттæ куырджытæ дыккаг устытæ сæхицæй дæлдæр социалон къордæй, цæмæй сын скæной цот – хæдзары кусджытæ, сæ мулк хъахъхъæнджытæ æмæ æнд. Уыдоны хуыдтой кæвдæсардтæ.

Къасара – ком Буронæй Зæрæмæджы æхсæн. Йæ ном амоны «къæсæр».

Номылус – æлдары дыккаг ус, ома, «усы ном хаста», хастой йæ дæлдæр социалон къордтæй: фæрссаг лæджы кæнæ кæвдæсарды чызг. Æлдæртты дыккаг устытæн дæр фыстой ирæд, фæлæ уæддæр номылустытæ уыдысты æнæбар.

Нузал – араббаг дзырд «нузул», амоны «æрлæууæн бынат» кæнæ «хъалонисæн бынат». Абон йæ бынаты ис Нузалы хъæу, хъæуы астæу та – зындгонд Нузалы аргъуан.

Ос-Бæгъатыр – ома, Ирон лæг Хъæбатыр. Ос-Бæгъатыртæ Ирыстоны уыд цалдæр, фæлæ дзы дыууæйы нæмттæ сты хъуыстгонд историйы, зарджытæ æмæ таурæгъты. Фыццаг Ос-Бæгъатыр цард V æнусы, дыккаг –1260 - 1306 азты (фæмард Бека-ханы къухæй).

Тъæпæн Дыгур – ома, Быдыры Дыгур, историйы сæ хуыдтой Ныгуылæн Алани, цалынмæ тæтæр-мангол æмæ Ахсахъ-Тимуры æфсæдтæ Аланыстоны бæстæ нæ бабын кодтой, уæдмæ. Тъæпæн Дыгуры кой ис историон зарæг «Задалески Нана»-йы.

Фæрссаг лæг – ома, æндæр комæй æрбалидзæг (комы сæйраг цæрæг нæу). Æндæр мыггагон комы йын нæ уыд комы цæрджыты бартæ: нæ йын уыд зæхх - кæнæ йæ балхæн кæнæ йæ арендæйы райс.

Хъæбатырон зарæг – сгуыхт лæгыл кæнæ цауыл арæзт зарæг.

Цагъайраг – хуыдтой ма йæ «сау лæг». Ирыстоны цыппар социалон къорды æппæты дæлдæр къæпхæн – цагъайрæгтæ. Цагъайраг дуг нæ рапарахат Ирыстоны, уымæ гæсгæ абырæг цыдысты æмæ давтой сыхаг адæмтæй нæлгоймæгты, сывæллæтты æмæ сын уыдысты цагъайрæгтæ(кæнæ та-иу сæ ауæй кодтой). Дыууæ ирæды цы фæрссаг лæджы кæнæ кæвдæсарды чызгæн истой, уый дæр-иу ссис цагъайраг.

Эмир – араббаг дзырд «повелитель» – къниазы титул иуæй-иу Скæсæйнаг пысылмон бæстæты æмæ Африкæйы, стæй ацы титул хæссæг адæймаг.

профессия.

1. 5.

Учебно-методическое издание

Хозиева Иза Хазбатыровна

Жанр осетинской историко-героической песни

Учебно-методическое пособие

Редактор *А.Х. Газлоева*

Технический редактор *Е.Н. Маслов*

Оформление обложки *Е.Н. Макарова*

Компьютерная верстка *А.Ю. Цопанова*

Подписано в печать 8.05.2020. Печать цифровая.

Бум. офс. Формат бумаги 60×84 1/16.

Гарнитура шрифта Minion . Усл. п.л. 1,5.

Тираж 100 экз. Заказ №58.

ИПЦ СОИГСИ им В.И. Абаева ВНЦ РАН и Правительства РСО-А
362040, г. Владикавказ, пр. Мира, 10

Отпечатано ИП Цопановой А.Ю.
362002, г. Владикавказ, пер. Павловский, 3